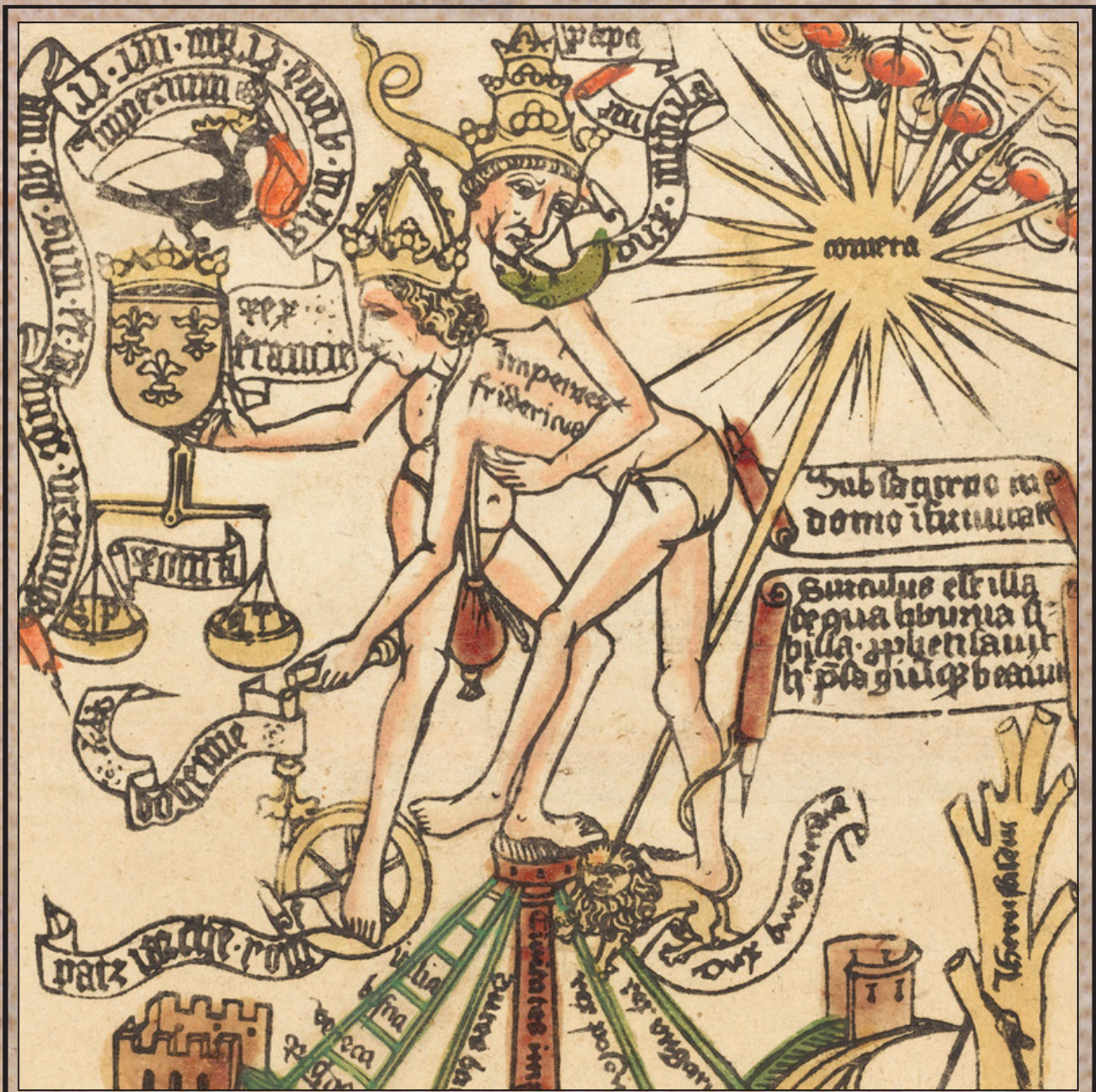

ANNALES

Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterranei
Annals for Istrian and Mediterranean Studies
Series Historia et Sociologia, 29, 2019, 3

ANNALES

Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterranei
Annals for Istrian and Mediterranean Studies

Series Historia et Sociologia, 29, 2019, 3

ISSN 1408-5348 (Tiskana izd.)
ISSN 2591-1775 (Spletna izd.)

UDK 009

Letnik 29, leto 2019, številka 3

**UREDNIŠKI ODBOR/
COMITATO DI REDAZIONE/
BOARD OF EDITORS:**

Roderick Bailey (UK), Simona Bergoč, Furio Bianco (IT), Alexander Cherkasov (RUS), Lucija Čok, Lovorka Čoralčić (HR), Darko Darovec, Goran Filipi (HR), Devan Jagodic (IT), Aleksej Kalc, Avgust Lešnik, John Martin (USA), Robert Matijašič (HR), Mateja Matjašič Friš, Darja Mihelič, Vesna Mikolič, Luciano Monzali (IT), Edward Muir (USA), Vojislav Pavlović (SRB), Peter Pirker (AUT), Claudio Povoło (IT), Marijan Premović (ME), Andrej Rahten, Vida Rožac Darovec, Mateja Sedmak, Lenart Škof, Marta Verginella, Špela Verovšek, Tomislav Vignjević, Paolo Wulzer (IT), Salvator Žitko

**Glavni urednik/Redattore capo/
Editor in chief:**

Darko Darovec

**Odgovorni urednik/Redattore
responsabile/Responsible Editor:**

Salvator Žitko

Uredniki/Redattori/Editors:

Urška Lampe, Gorazd Bajc

Prevajalci/Traduttori/Translators:

Petra Berlot (it.)

**Oblikovalec/Progetto grafico/
Graphic design:**

Dušan Podgornik, Darko Darovec

Tisk/Stampa/Print:

Založništvo PADRE d.o.o.

Izdajatelj/Editori/Published by:

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper / *Società storica del Litorale - Capodistria*© / Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja / *Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment* / *Istituto IRRIS di ricerca, sviluppo e strategie della società, cultura e ambiente*©

**Sedež uredništva/Sede della redazione/
Address of Editorial Board:**

SI-6000 Koper/Capodistria, Garibaldijeva/Via Garibaldi 18
e-mail: annaleszdjp@gmail.com, **internet:** <http://www.zdjp.si/>

Redakcija te številke je bila zaključena 1. 9. 2019.

**Sofinancirajo/Supporto finanziario/
Financially supported by:**

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS), Mestna občina Koper, Luka Koper d.d.

Annales - Series Historia et Sociologia izhaja štirikrat letno.

Maloprodajna cena tega zvezka je 11 EUR.

Naklada/Tiratura/Circulation: 300 izvodov/copie/copies

Revija *Annales, Series Historia et Sociologia* je vključena v naslednje podatkovne baze / *La rivista Annales, Series Historia et Sociologia è inserita nei seguenti data base* / *Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:* Clarivate Analytics (USA); Arts and Humanities Citation Index (A&HCI) in/and Current Contents / Arts & Humanities; IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); Sociological Abstracts (USA); Referativnyi Zhurnal Viniti (RUS); European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS); Elsevier B. V.: SCOPUS (NL).

Vsi članki so v barvni verziji prosto dostopni na spletni strani: <http://www.zdjp.si>.

All articles are freely available in color via website <http://www.zdjp.si>.

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

- Izidor Janžekovič:** Izvor in prenos ideje ravnotežja moči iz Italije v Evropo 345
L'origine e trasferimento dell'idea dell'equilibrio di potere dall'Italia all'Europa
The Origin and Transfer of the Balance-of-power Idea from Italy to Europe
- August Lešnik:** Komunikacija sociologije in zgodovine v zgodnji dobi sociološke misli: v znamenju metodološkega spora. Ob 180-letnici Comtovega poimenovanja sociologije za »znanost o družbi« 363
Comunicazione tra sociologia e storia nei primi tempi del pensiero sociologico. 180 anni dalla designazione di Comte della sociologia come «scienza dell'umanità»
Communication Between Sociology and History in the Early Age of Sociological Thought: Indication of the Methodological Dispute. The 180th Anniversary of Comte's Designation of Sociology for »The Science of Society«
- Boris Golec:** Extinct Medieval Boroughs in Southern Slovenia 373
Borghi medievali scomparsi nella Slovenia meridionale
Ugasli srednjeveški trgi v južnem delu Slovenije
- Tone Ravnikar:** Usnjarstvo v srednjeveških mestih slovenske Štajerske 393
Conterie nelle città medievali della Stiria slovena
Leather Tanning in Medieval Cities of today's Slovenian Styria
- Tomaž Kladnik:** Maribor in vojaška infrastruktura od sredine 19. stoletja do konca prve svetovne vojne405
L'infrastruttura militare a Maribor. Dalla metà dell'Ottocento fino alla fine della Prima guerra mondiale
Maribor Military Infrastructure from the Middle of the 19th Century to the End of the First World War
- David Hazemali, Uroš Turnšek & Simon Očko:** Nemška zasedba Rige in operacija Albion: prispevek k razumevanju vzhodne fronte prve svetovne vojne na Pribaltiku 425
L'occupazione tedesca di Riga e l'operazione Albion: contributo alla comprensione del fronte orientale durante la Prima guerra mondiale nelle regioni Baltiche
The German Occupation of Riga and Operation Albion: a Contribution to the Understanding of the Eastern Front of the First World War in The Baltics
- Aleš Maver, Nataša Maver Šoba & Darko Friš:** Med pobožnostjo in gradnjo socializma: Celjski koledar Družbe Sv. Mohorja med letoma 1945 in 1956 437
Tra la devozione e la costruzione del socialismo: il Calendario della Società di S. Ermagora di Celje tra il 1945 e il 1956
Between Piety and Building of Socialism: the Calendar of the St Hermagoras Society in Celje during the Years from 1945 to 1956

Aleksandar Knežević: Maternji jezik kao determinanta etničkog identiteta u popisima stanovništva Srbije 455 <i>Lingua materna come determinante dell'identità etnica nei censimenti della popolazione della Serbia</i> <i>Mother Tongue as a Determinant of Ethnic Identity in Population Censuses of Serbia</i>	Andrea Matošević: Pulski navozi moderniteta. Analiza dokumentarnog filma o brodogradilištu Uljanik na prelasku iz šezdesetih u sedamdesete godine XX stoljeća 499 <i>Scalo di costruzione polesano e modernità. L'analisi del documentario girato nel cantiere Scoglio Olivi a cavallo tra gli anni Sessanta e Settanta del ventesimo secolo</i> <i>Building Berths of Pula and Modernity. Analysis of Uljanik Shipyard Documentary Movie at the Turn of the Sixties into the Seventies of the Twentieth Century</i>
Polona Tratnik: Umetnost kot investicija. Institucija umetnosti v službi umetnostnega trga 473 <i>Arte come investimento. L'istituzione dell'arte al servizio del mercato dell'arte</i> <i>Art as Investment. Institution of Art in Service of the Art Market</i>	Lada Marinković, Violeta Zubanov & Jasna Potočnik Topler: Assertiveness Scale as a Teamwork Aptitude Predictor 511 <i>La scala di assertività come indicatore predittivo della prontezza a lavorare in un team</i> <i>Lestvica asertivnosti kot napovednik pripravljenosti za timsko delo</i>
Duje Kodžoman: Pobuđivanje emocija dizajnerskim proizvodima: interakcija korisničkog iskustva s emocionalnim dizajnom 487 <i>Suscitare emozioni con prodotti di design: interazione dell'esperienza utente con il design emozionale</i> <i>Evoking Emotions with Design Products: Interaction of User Experience with Emotional Design</i>	Kazalo k slikam na ovitku 522 <i>Indice delle foto di copertina</i> 522 <i>Index to images on the cover</i> 522
	Navodila avtorjem 523 <i>Istruzioni per gli autori</i> 525 <i>Instructions to Authors</i> 527

MARIBOR IN VOJAŠKA INFRASTRUKTURA OD SREDINE 19. STOLETJA DO KONCA PRVE SVETOVNE VOJNE

Tomaž KLADNIK

Slovenska vojska, Engelsova 15, Kadetnica, 2111 Maribor, Slovenija
e-mail: tomaz.kladnik@mors.si

IZVLEČEK

Avtor na podlagi proučevanja arhivskih virov in literature obravnava urbanistični razvoj mesta Maribor z vidika izgradnje in razvoja vojaške infrastrukture, njen vpliv na razvoj mesta ter na gospodarsko in vsakodnevno življenje na slovenskem ozemlju do konca prve svetovne vojne. Z izgradnjo Južne železnice in njenim prihodom v mesto leta 1846 je Maribor s svojo lego v središču sodobnih cesarskih prometnih poti ob izjemnih možnosti gospodarskega in prometnega razvoja pridobil tudi pomembno vojaško-strateško vlogo. Kmalu je imel največjo vojaško infrastrukturo v tem delu Avstro-Ogrske. Prva svetovna vojna je mesto, s tem ko je postalo sedež poveljstva jugozahodne fronte, postavila v samo središče vojaško-političnih dogajanj.

Ključne besede: Maribor, vojaška infrastruktura, gospodarski razvoj, vojaško življenje, slovensko ozemlje, Avstro-Ogrska

L'INFRASTRUTTURA MILITARE A MARIBOR. DALLA METÀ DELL'OTTOCENTO FINO ALLA FINE DELLA PRIMA GUERRA MONDIALE

SINTESI

Basandosi sull'analisi delle fonti d'archivio e della letteratura l'autore descrive lo sviluppo urbano di Maribor in termini di costruzione e sviluppo delle infrastrutture militari, il loro impatto sullo sviluppo della città e sulla vita economica e quotidiana sul territorio sloveno fino alla fine della Prima guerra mondiale. Con la costruzione della Ferrovia meridionale e il suo arrivo in città nel 1846, Maribor, con la sua posizione al centro delle moderne rotte di trasporto imperiali, aveva acquisito un importante ruolo militare-strategico, con eccezionali opportunità di sviluppo economico e dei trasporti. In questa parte dell'Austria-Ungheria acquisì ben presto la più grande infrastruttura militare. Diventando il quartier generale del fronte sud-occidentale durante la Prima guerra mondiale la città fu posta al centro degli sviluppi militari e politici.

Parole chiave: Maribor, infrastruttura militare, sviluppo economico, vita militare, territorio sloveno, Austria-Ungheria

UVOD: MARIBOR IN VOJAŠTVO

Sredi 19. stoletja se je v Mariboru zaključila starejša etapa njegovega urbanističnega razvoja. Konec leta 1850 so se mestu priključila vsa tri predmestja: Graško, Koroško in Taborsko (Magdalensko) ter vas Melje, tako je imelo mesto 243 hiš s 4168 prebivalci. Glavne prometne žile v mestu so bile Kärtner Strasse (danes Koroška cesta), Grazer Strasse (danes Partizanska cesta), Mellinger Strasse (danes Meljska cesta), Triester Strasse (danes Tržaška cesta), Windenauer Strasse (danes Betnavska cesta) in Josef Gasse (danes Ruška cesta) in nato še železnica. Zaradi neobvladovanja mesta kot prostorske celote se je pričela urbanizacija njegovih posameznih delov. Tako se je v Koroškem predmestju leta 1843 oblikovalo območje, ki je obsegalo mestno pokopališče, vojaško vadišče, Langerjev nasad, v Graškem je leta 1846 zrasel kompleks ob železniški postaji, južno od Drave pa se je parcialni urbanizem pričel z gradnjo prve pomembne mariborske arhitekture historičnega sloga, Kadetnice in aleje Franca Jožefa. Tem so se kasneje pridružili novi železniški kompleksi (1861–1874), delavnice in stanovanjska kolonija ter vojaški kompleksi, „kavalerijska“ vojašnica leta 1864. Hiter gospodarski in demografski razvoj mesta je zahteval vedno večje regulacijske površine, zato so v letih 1875, 1878 in 1885 nastali še trije načrti, ki med seboj niso bili povezani. Mesto so pričeli postopoma komunalno urejati šele z ustanovitvijo hranilnice leta 1862 in jo izvajali tako dosledno, da so bile do konca prve svetovne vojne kanalizirane vse obzidane ulice na levem bregu Drave. S konsolidacijo svoje gospodarske osnove je mesto v tem času razvilo gradbeno dejavnost izrazito javnega značaja. Tako je nastala vrsta javnih zgradb, med katerimi so prevladovale vojašnice ob Mellinger Strasse in Triester Strasse, ob Perko Strasse (danes Ulica pariške komune) ter Eisen Strasse (danes Ulica Ob železnici). Najbogatejše in najplodnejše gradbeno dogajanje v Mariboru je bilo v času županovanja Aleksandra Nagyja (1886–1902), gradbenega inženirja, ki je med drugim projektiral pehotno vojašnico na Triester Strasse. Vojaški kompleks je bil zgrajen na pobudo mariborske mesne občine med letoma 1894 in 1903. Do leta 1895 so na vzhodnem robu vzporedno s Triester Strasse zgradili častniški paviljon in nato še ostale objekte. Maribor je nato prvo svetovno vojno dočakal v upravnih mejah iz leta 1850 in je leta 1910 štel 1269 hiš in 27.994 prebivalcev (PAM, MOM, 32; Curk, 1991, 535–544; Sapač & Lazarini, 2015, 226; Skitek, 2017, 895–896; Radovanovič, 2005, 79–298).

Od leta 1817 je v Mariboru svoj domicil kot stalna posadka dobil 47. pehotni polk, kateremu so za naborno območje dodelili mariborsko in celjsko okrožje, ki sta bili razdeljeni na naborne okraje. Polk je bil ustanovljen leta 1682 in je v vmesnem času velikokrat spremenil tako ime kot mesto nastanitve. Leta 1767

so mu dodelili njegove razpoznavne znake, jekleno zelen ovratnik in bele gumbe, leta 1769 pa številko 47. Polkovno ime, ki je bilo vezano na njegovega imetnika, pa se je še naprej menjalo. Od leta 1817 je bil njegov imetnik polkovnik baron Ludvik Vogelsang, nato od leta 1827 general grof Anton Kinsky, od 1864 general vitez Ernst von Harung, od leta 1879 general baron Edvard von Litzelhofen in od leta 1883 do konca prve svetovne vojne, general grof Friderik Beck-Rzikowsky. Polk je v mestu odprl svojo „konskripcijsko“ naborno pisarno, ki je imela svoje prostore v dvoriščnem traktu hiše na Viktringhof Gasse 14 (danes Vetrinjska ulica), ter v svoje upravljanje prevzel naslednje objekte: vojašnici v nekdanjem minoritskem samostanu in leta 1820 v Frajovžu, leta 1824 vojaško bolnišnico v starem, leta 1840 povečanem vetrinjskem pristavnem dvoru v Goethe Strasse (danes Prešernova ulica), pritlično živilsko in seneno skladišče na Dom Platz (danes Slomškov trg) ter vojaško vzgajališče v nekdanjem jezuitskem konviktu, ki so ga leta 1841 preselili v novo skladišče za les in seno na Židovsko njivo, ležečo vzhodno od Heu Gasse (današnja Strma ulica). Sodišče z zapori je bilo v nekdanjem Žičkem dvoru, vojaško vadišče pa na Lebarjah (Curk, 1999, 302; Radovanovič, 2007, 142; Curk, 1991, 543).

Z izgradnjo Južne železnice in njenim prihodom v mesto leta 1846 je Maribor, kakor tudi druga mesta na slovenskem ozemlju ob njej, s svojo lego v središču sodobnih cesarskih prometnih poti ob izjemnih možnostih gospodarskega in prometnega razvoja pridobil tudi pomembno vojaško-strateško vlogo ter kmalu imel eno največjih vojašnic v tem delu cesarstva. V mestu so bili tako sedeži nabornega okraja že omenjenega pehotnega polka številka 47 in 26. domobranskega polka, v tem času pa so zgradili tudi več novih vojaških stavb. Vsekakor je najpomembnejša med njimi Kadetnica, ki je bila ob vselitvi leta 1856 kot „*k.k. Kadetteninstitut*“ namenjena usposabljanju in vzgajanju gojencev, kadetov, bodočih častnikov. Zgrajene so bile še domobranska vojašnica v Melju, konjeniška vojašnica, topniška vojašnica, živilsko skladišče in vojaška bolnišnica. V njih so delovali 47. pešpolk, 26. domobranski polk, 5. dragonski polk in 3. polk poljskih havbic (Curk, 1991, 535–544; Sapač & Lazarini, 2015, 225).

Mesto oziroma njegovi gospodarski subjekti pa niso bili samo pobudniki in izvajalci gradnje vojaških kompleksov, ampak so lahko sodelovali tudi pri oskrbi vojašnic, tako so *Novice gospodarske, obrtniške in narodne* objavljale razpise za oskrbo enot v le teh. Vojna „intendanca“, logistika cesarsko kraljevega 3. korpusa s sedežem v Gradcu je na primer junija leta 1897 posredovala Trgovinski in obrtniški zbornici v Ljubljani razpis za oskrbo stalnih in domobranskih vojaških enot, katere so imele sedeže v Gradcu, Ptujju, Mariboru, Celju, Celovcu, Beljaku, Trbižu, Ljubljani, Toplicah, Trstu, Kopru, Gorici, Pulju in drugje za do-

bavo pšenice, rži, ovsu, kruha, sena, slame, trdih in mehkih drv ter premoga za leti 1897 in 1898 (NGON, 1897, 245). Junija leta 1898 pa so se na vojaških oskrbovalnih postajah v Gradcu, Mariboru, Ljubljani, Celovcu, Pulju, Trstu in Gorici vrstile zakupne obravnave za dobavo sena, slame, drv, premoga in koksa za leti 1898 in 1899 ter kruha in ovsu do konca decembra 1898 v Gradcu, Mariboru in Celovcu. Interesenti za zakup so morali na posebnem obrazcu do 10. ure dopoldne na dan izbora zakupnika pri vojaških oskrbnih skladiščih oddati količinsko ponudbo za dostavo razpisanega blaga (NGON, 1898, 248). Za leti 1899 in 1900 so bile razpisane tudi potrebe po dobavi otrobov in rešetine ter za „čiščenje volnene robe za valjalnico in posteljne oprave s pranjem in krpanjem [...] pri ugodnih cenah tudi za daljše obdobje“ (NGON, 1899, 386). Podobni razpisi in pozivi so bili nato objavljeni še za naslednja leta (NGON, 1900, 216, 260).

Podroben opis vojaških objektov, zgrajenih ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja v Mariboru, je nastal ob primopredaji vojašnic s strani mesta novim vojaškim oblastem Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Leta 1920 so posebne komisije, v katerih so bili zastopnik vojaškega „erarja“ oziroma državnega premoženja, gradbenik Ubald Nassimbeni iz Maribora, sodno zapriseženi izvedenec in mariborski mestni stavbeni mojster Julij Glaser ter zastopnik mestne občine Maribor Karl Steinbrenner, ki je bil imenovan pod „županovanjem“ vladnega komisarja dr. Josipa Leskovarja (Friš, 2018, 191–216), vojašnice večkrat pregledale ter ocenile njihovo vrednost. Cenitev objektov se je „vršila na podlagi uradno ugotovljenih zidarskih stroškov z uvaževanimi današnjimi materialnimi in delavnimi stroški ter normalne obrabe od časa zidanja“. Tako je komisija ocenila vrednost zemljišč in stavb vojašnic in sicer:

- artilerijske vojašnice v višini 56,176.509, 00 kron,
- pehotne vojašnice v višini 24,583.375,00 kron in
- domobranske vojašnice v višini 40,244.300,00 kron.

Iz te cenitve izhaja, da je bila skupna vrednost mariborskih vojašnic, brez Kadetnice, 121,004.184,00 kron (PAM, UGRM, 688).

Ob izgradnji vojašnic so vodili tudi natančne delovne tedenske liste, v katerih so vodili in obračunavali prisotnost delavcev na gradbišču in s tem povezano plačilo zanje ter na osnovi teh izdajali račune za plačilo izvedbe gradbenih del (PAM, UGRM, 688).

KADETNICA – K. UND K. KADETTENINSTITUT
– KEISER FRANZ JOSEF-KASERNE - K. UND K.
INFANTERIE KADETEN SCHULE

Z namenom izboljšanja znanja in usposobljenosti bodočih častnikov monarhije so avstro-ogrsko vojaške oblasti ustanovile 24 pripravjalnic za poznejše gojen-

Slika 1: Bobnar (A) okoli 1820 in častnik (B) okoli 1840. Narisal: Sergej Vrišer (Curk, 1999, 273).

ce vojaških šol, poleg njih pa štiri kadetske inštitute, med njimi tudi v Mariboru (*k. k. Kadetteninstitut*). V njih so vzgajali gojence (kadete) za poznejše častnike, ki so bili predvsem sinovi državnih uslužbencev, predvsem častnikov in to po končani osnovni šoli, kateri so se v štirih letih pripravili za sprejetje v vojaške akademije različnih rodov vojske. Mesto samo si je zelo prizadevalo za pridobitev vojaške šole na svojem območju, saj so od njene gradnje in delovanja pričakovali tudi gospodarske koristi. V ta namen je mestna občina kupila zemljišče pod Pohorjem in ga podarila državi. Ta je začela graditi stavbo za kadetski inštitut julija 1853 in jo dokončala aprila 1856 (Hartman, 2010, 14; Bele & Ravnikar, 2017, 750; Curk, 1991, 535–544).

Kompleks Kadetnice v Mariboru se lahko na slovenskem ozemlju po velikosti in ambicioznosti primerja le s knjezoškofijskim Zavodom sv. Stanislava v Šentvidu pri Ljubljani in Semenščem v Gorici in je zraven nekdanjega Kolizeja v Ljubljani ena prvih historičnih arhitektur na našem ozemlju. Objekt so načrtovali na podolgovati talni ploskvi v obliki črke H z dolgim 29-osnim vzdolžnim glavnim traktom

10. Wochenliste Nr. 22
vom 29. Mai bis incl. 4. Juni 1906.

Laufende Nr.	Name des Arbeiters	Leistung am					Gesamt-tag	Lohn per Tag		Lohn per Woche		Anmerkung
		Freitag	Samstag	Sonntag	Montag	Dienstag		Mittwoch	Donnerstag	K	h	
	Übertrag											
Stellung des Artillerie-Kasernebaues												
1	Stratnik	/	/	/	/	/	6	1.80	10.80			
2	Prohvilich	/	/	/	/	/	6	1.80	10.80			
3	Frischitz	/	/	/	/	/	6	1.80	10.80			
4	Lavac I	/	/	/	/	/	6	1.20	7.20			
5	Lavac II	/	/	/	/	/	6	1.60	9.60			
6	Prucic	/	/	/	/	/	6	1.70	10.20			
7	Premetz	/	/	/	/	/	6	1.20	7.20			
8	Lazar	/	/	/	/	/	6	1.80	10.80			
9	Abelwitsch	/	/	/	/	/	6	2.00	12.00			
												Tagl. 53.40
Brüderleite												
	Lehmanns Begie	/	/	/	/	/	2	10.00	20.00			
	Herr. Akord. Puffschneidm. je m ²						10	3.40	34.00			
	Herr. Mische m. Akord. je m ²						36	1.20	43.20			
	Herr. Mischel. m. Material je m ²						10	3.00	30.00			
									138.80			
									138.80			
Fußgeleitete Frösch.												
	Planimeter								46.80			63.20
	Planimeter											52.80
	Planimeter											40.80
	Planimeter											40.80
	Planimeter											40.80

Slika 2: Tedenski delovni list izgradnje artilerijske vojašnice (PAM, UGRM, 688).

in kratkima in 11 x 4-osnima prečnima traktoma ob straneh. „Strogo učinkujoče zgodnjehistorične fasade s prevladujočim neoromanskimi elementi so razčlenili s polkrožno zaključenimi okenskimi odprtinami in konzolnim podstrešnim vencem“. Načrtovala naj bi jo znana dunajska aritekta August Sicard van Sicardsburg in Eduard van den Nüll, gradbena dela pa je opravilo podjetje graškega stavbenika Karla Ohmayerja, kamnoseška dela pa podjetje ptujsko mariborskega gradbenega podjetnika in kamnoseka Johanna Stichla (Sapač & Lazarini, 2015, 166–527).

Gradnjo in stavbo je v graškem listu *Der Aufmerksamkeit* opisal mariborski zgodovinar Rudolf Gustav Puff:

Stavba je bila zgrajena približno na sredini travnika, ki je meril 28 hektarjev in 44 arov. Pozno jeseni 1854 je bila vsa pod streho, vzhodno krilo pa so dokončali že decembra 1853. Nato so stavbo dve leti dograjevali in opremljali. Od tal do slemena strehe je merila 32,24 metra. Vsa okna na hodnikih so bila obrnjena proti Pohorju, okna sob in drugih

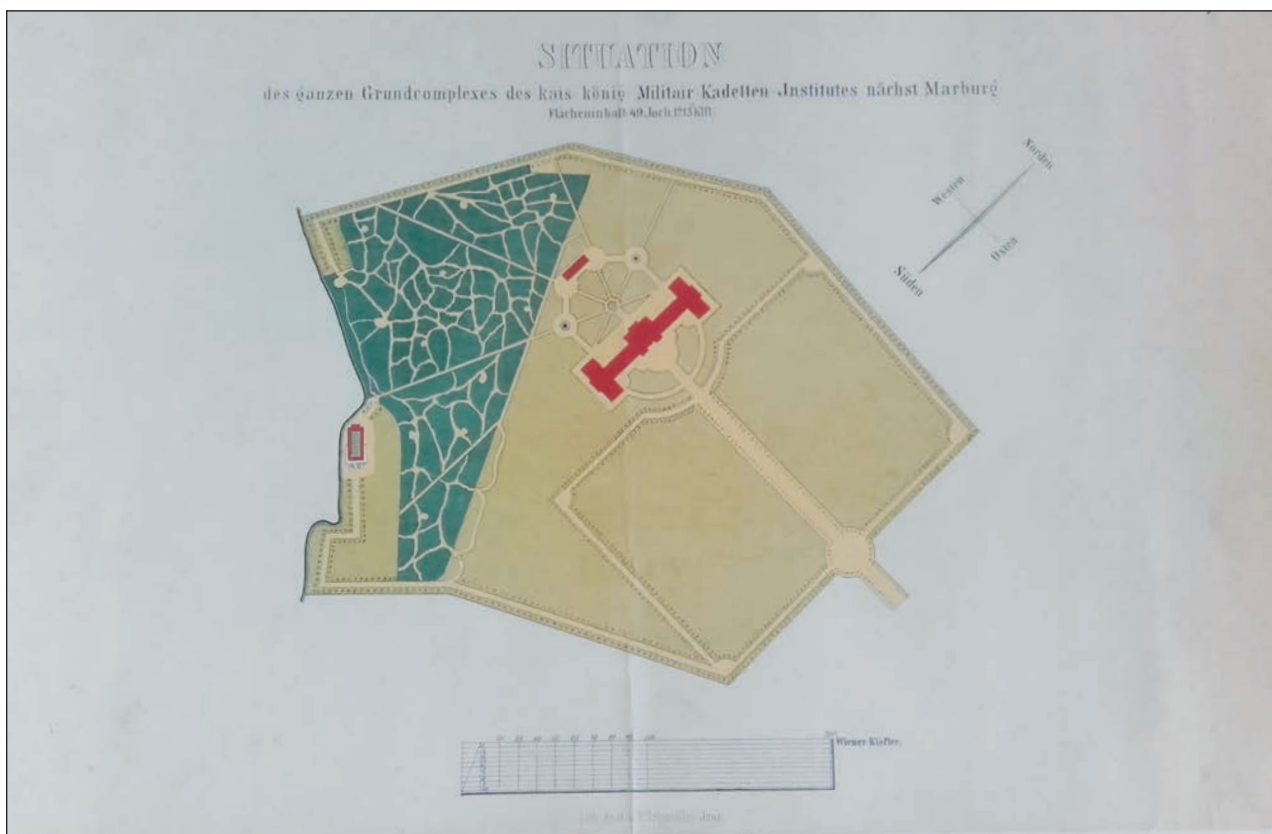
Slika 3: Kadetnica kot pehotna vojaška šola, iz obdobja pred prvo svetovno vojno (PAM, ZFR, 15).

prostorov pa proti mestu. Podolžno krilo stavbe je merilo 148 metrov, na obeh koncih pa sta bili pravokotno nanj pozidani prečni krili, dolgi vsako 47 metrov in pol. Talna površina stavbe je znašala 3765,4 kvadratnega metra. Stavba je imela dva privoza in šest vhodov. Vhodna veža v sredini stavbe je bila dolga 28,5 metra in široka 11,4 metra. Med 153 uporabnimi prostori je bilo poleg 12 dvoran še dvojne čudovitih glavnih stopnišč in dvojne stranskih stopnišč. Po vseh nadstropjih so bili speljani široki, svetli hodniki. V celotni stavbi je dajalo svetlobo in dovajalo zrak 598 oken. Iz magdalenskega predmestja na desnem bregu Drave je vodil širok drevored čez vojaško vadišče proti glavnemu pročelju inštituta (Puff, 1856a).

Na sredini pročelja je bilo v prvem nadstropju četrto, v drugem petero in v tretjem šestero oken, ki so se na vrhu končala s polkrožnim lokom.

Vsi okraski na napuščnih zidkih in drugod so bili iz rdečega nepregornega glinenca, obdelanega v tovarni v Wagramu pri Dunaju. Desno in levo od vhodne veže, ki jo je nosilo deset stebrov, sta bili dve veliki dvorani; svetlobo jima je dajalo po 22 oken. Desno je bila jedilnica, poleg nje kuhinja in shrambe. Na levi je bila telovadnica, sledili sta kopalnica in pralnica (Puff, 1856a).

Iz vhodne veže je bil izhod v zvezdni drevored, urejen po francoskem vzoru, iz njega pa se je prišlo v angleški park. V prvem nadstropju so bila stanovanja poveljnika Kadetnice in vzgojiteljev, v drugem nadstropju pa je bila kapela z velikimi barvnimi okni, v tretjem velika risalnica, učilnice in podobno. „Štiri dolge spalnice s po desetimi okni in petdesetimi posteljami ter ustreznim številom posteljnih omaric in drugo opremo so bile neposredno povezane z umivalnicami in sobami nadzornikov“. Nasproti velike izpitne dvorane je bila orožarna, nad katero je bil na pod-

Slika 4: Kadetnica, območje zgradbe z okolico iz leta 1856 (PAM, UGRM, 688).

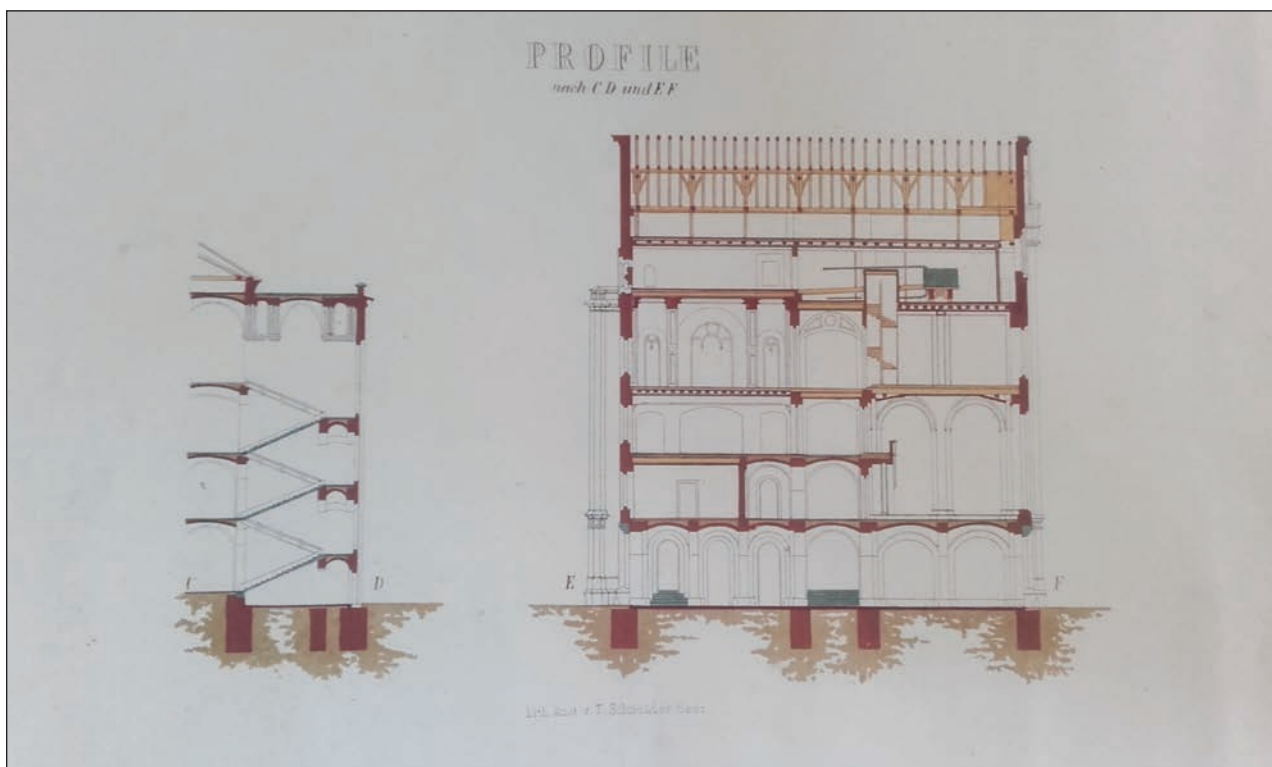
strešju velik vodni zbiralnik, iz katerega so vsi prostori dobivali po ceveh svežo pohorsko studenčnico. Voda je pritekala iz tričetrt ure oddaljenega Antonovega studenca po 3034 metrov dolgem cevovodu. „Štirim strešnim terasam so namenili tedaj najmodernejši portlandski cement, uvožen iz Anglije, streha je bila prekrita z bavarskim skrilom“. Okolje je bilo poraščeno s topoli in divjimi kostanji, ki so se z leti razrasli in strnili z že obstoječim gozdom iglavcev; dodali so še listavce, grmičje in cvetlične nasade. Na južni strani parka so načrtovali plavalni bazen, ki so ga pozneje res zgradili, na severu pa botanični vrt (Puff, 1856a, 351; Hartman, 2010, 20; Curk, 1999, 291–370).

Puff je zapisal, da je bil pogled s parka na notranje pročelje še bolj veličasten, in sicer

na vseh vogalih so se vzpenjali v zrak stebrasti stolpiči, podobni minaretom; osnovna barva stavbe je bila temno siva, vogale in zidec so zaljšali široki pasovi iz kovinsko svetlikajoče se mešanice glinenca in groha; velika okna kapele, s skrilom prekrita streha, vse to je bilo postavljeno v bujno zelenje. Še prijetnejši vtis je naredilo to, da celotni kompleks ni bil ograjen z zidom; obdajala ga je le veselo poganjajoča živa meja, ki pa so go kasneje obdali z ograjo (Puff, 1856b, 370).

Prvi poveljnik šole je bil stotnik Carl von Rothauscher. Pri izobraževanju in vzgoji mu je v pomoč bilo 15 častnikov, profesorjev in vzgojiteljev ter 20 nadzornih podčastnikov in še drugo osebje. Z delom so pričeli spomladi leta 1856. 17. aprila se je v Maribor z vlakom pripeljalo prvih petdeset gojencev, nato pa v razmiku dveh dni še druge skupine. „Častniki so jih z bobnarji pričakali na mestni železniški postaji in jih pospremili v novi inštitut. Tega so slovesno odprli 27. aprila 1856“ (Puff, 1856b, 370; prim. Hartman, 2010, 24; Curk, 1999, 291–370).

Kadetski inštitut je deloval do leta 1870, saj so leta 1869 razpustili vse njemu podobne vojaške šole. V stavbi je nato bila navadna pehotna vojašnica z imenom Vojašnica cesarja Franca Jožefa (Kaiser Franz Josef-Kaserne). Mariborski občinski svet pod vodstvom župana dr. Matthäusa Reiserja je na seji 23. novembra 1876, v sklopu preimenovanja ulic, preimenoval tudi široko cesto, ki je iz magdalenskega predmestja vodila naravnost pred vhod v pehotno vojašnico, v Franc Josef Strasse (Cesto Franca Jožefa, danes Gorkega ulico) (Maver & Ravnikar, 2017). Leta 1878 so vanjo začasno namestili pomožno vojaško bolnišnico, vendar pa so Mariborčani želeli, da Kadetnica ponovno postane vojaška šola, zato je župan Ferdinand Duchatsch na začetku svojega

Slika 5: Kadetnica, prerez profila iz leta 1856 (PAM, UGRM, 688).

Županovanja leta 1883 zaprosil cesarja za avdienco, v kateri mu je posredoval željo Mariborčanov, da bi mogoča stavba pod Pohorjem spet služila svojemu prvotnemu namenu. Vendar je bilo to možno šele leta 1894, ko je mariborska mestna občina na svoje stroške pozidala pehotno vojašnico ob Triester Strasse in s tem sprostila Kadetnico, da se je lahko vanjo vselila pehotna pripravljalna šola za bodoče častniške pehote. Leta 1913 se je pehotna kadetnica začela spreminjati v vojaško višjo realko s tremi letniki, katere namen ni bil le priprava kadetov za vstop v vojaške akademije, ampak tudi povišati stopnjo izobrazbe častnikov. Program je bil podoben običajni trirazredni višji realki, s tem, da je bil program razširjen z vojaškimi predmeti. Večina kadetov je bila nemške narodnosti, posamezniki pa so bili tudi Slovenci in Hrvati. Med prvo svetovno vojno je bilo izobraževanje močno okrnjeno, saj so kadete že pred koncem šolanja vključevali v aktivno službo s činom praporščakov, prav tako so premeščali učitelje, kar je oviralo proces izobraževanja. Samo območje zavoda pa so v pol stoletja še izboljšali in polepšali. V parku so zrasli drevoredi in gozd, ob njem je bil ribnik. Imeli so plavalni bazen in igrišča, svojo ekonomijo z živino, vrtovi, čebelnjakom in svojo elektrarno (PAM, MOM, 32; Bele & Ravnikar, 2017, 750; Hartman, 2010, 24; Skitek, 2017, 895; Curk, 1991, 535–544).

KONJENIŠKA VOJAŠNICA NA TABORU – K. UND K. KAVALLERIE KASERNE

Kavalerijsko vojašnico na Taboru so zgradili leta 1864, v času župana Andreasa Tappeinerja, in je bila prva načrtno zgrajena vojašnica v mestu (Mirnik, 2013; Hozjan, 2017). Stala je na pravokotnem območju, ob Reiter Gasse (danes Jezdarska ulica) in Feld Gasse (danes del Žolgarjeve ulice), ki so ga na vsaki strani zamejili s simetričnima pravokotnima enonadstropnima bivalnima stavbama. Med njima pa so zgradili veliko pritlično štiritraktno poslopje, v katerem so bili konjski hlevi. Vsa poslopja so dobila historično oblikovane fasade. Do leta 1903 so zgradili še skladišča in lope za vozove, na jugozahodni strani pa dvonadstropno zgradbo za skladišče (Sapač & Lazarini, 2015, 534). Vojašnico je postavil grof Brandis, lastnik gospostva mariborskega gradu in je z letom 1867 postala sedež 5. dragonskega konjeniškega polka, ki je bil v lasti ruskega carja Nikolaja I. Ob enoti in njenem štabu, pa je bil v njej tudi sedež njemu nadrejenega poveljstva, to je 3. konjeniške brigade (Mirnik, 2013, 61).

MESTNA ARTILERIJSKA VOJAŠNICA – K. UND K. ARTILLERIE KASERNE

Kot je razvidno iz popisa vojašnice iz decembra leta 1920, je vojašnica stala na parceli številka 392,

Slika 6: Mestna konjeniška vojašnica, iz obdobja pred prvo svetovno vojno (PAM, ZFR, 15).

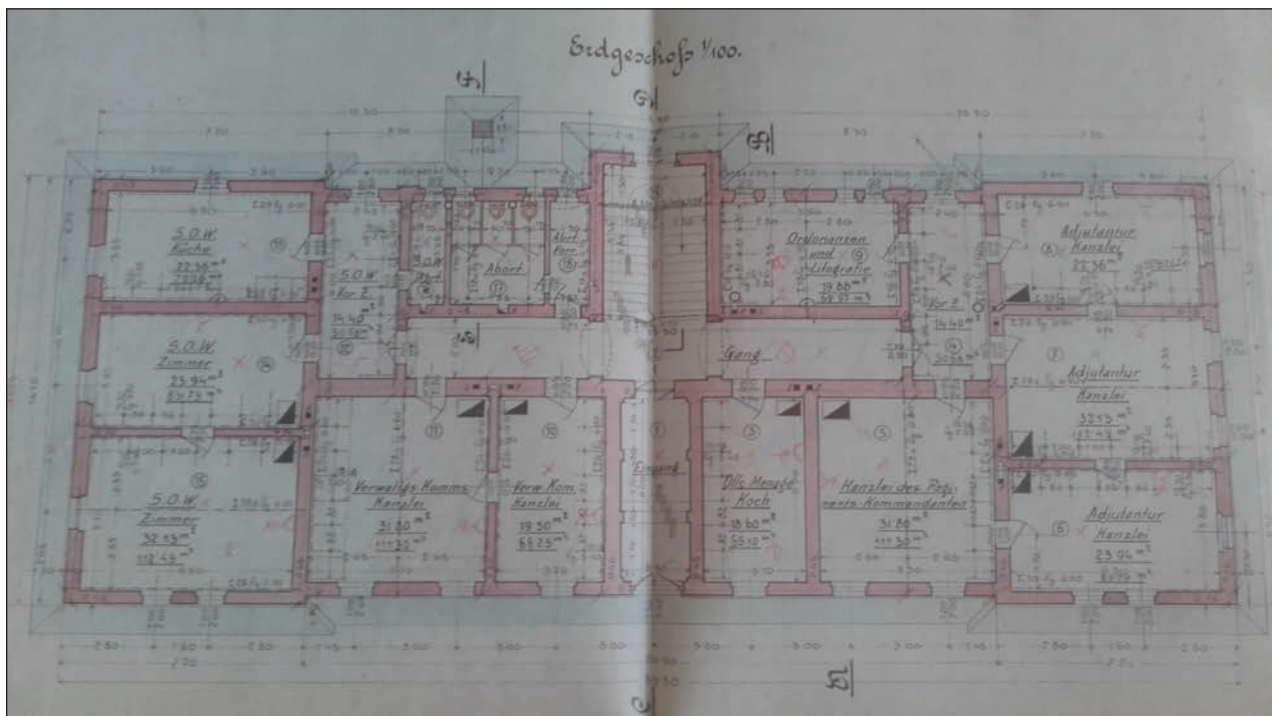

Slika 7: Mestna artilerijska vojašnica, iz obdobja pred prvo svetovno vojno (PAM, ZFR, 15).

katastrske občine Sv. Magdalena, ki je bila last mariborske mestne občine. Vojašnica je bila umeščena južno od Stritarjeve ulice, na vzhodu je mejila na Lissa Gasse (danes Jadranska ulica), na zahodu na Custozza Gasse (danes Beograjska ulica) in se na jugu naslanjala na Wilhelm Strasse (danes Focheva ulica). Zemljiški kompleks je bil na vseh štirih straneh obdan z leseno ograjo z zidanimi stebri, v kateri je bilo osem uvoznih vrat. Zemljišče pa je bilo komunalno opremljeno s kanalizacijo in odtočnimi rovi (PAM, UGRM, 688; Jenuš, 2017; Radovanovič, 2005, 79–298). V času župana dr. Johanna Schmidererja so med letoma 1904 in 1908 pod vodstvom stavbenika Rudolfa Kiffmana zgradili paviljonsko zasnovan kompleks vojašnice z več stavbami, katerih jedro sta bili bivalni stavbi s historično oblikovanima pročeljema in talnima ploškvama v obliki črke E (Sapač & Lazarini, 2015, 535; Curk, 1991, 535–544; Skitek, 2017, 895).

Na zemljišču so se nahajali naslednji objekti: stražnica in zapori, skladišče opreme, topovska in vozna remiza št. I in II, dve topovski remizi, poslopje št. I in II za nastanitev moštva, baterijski hlev št. 1, 2 in 4, štabni hlev št. 3, kovačnica za podkovanje konjev, remontni hlev, hlev za težko bolne konje, hlev za sumljivo bolne konje, prosta streha, pokrita jahalna šola ter vozna remiza. Nadalje so bila na zemljišču še štiri stranišča, dva velika gnojišča za baterijske hleve, malo gnojišče za štabni hlev, dva manjša gnojišča za hleve za bolne konje, pralni prostor ter dva napajališča ter dve zidani smetišči. Posebni poslopji sta bili namenjeni za stanovanja in pisarne častnikov ter podčastnikov. Na zunanjem prostoru vojašnice, na dvorišču so bili telovadni prostor v izmeri 500 m², formacijski prostor namenjen za postroje moštva v velikosti 10.800 m² ter prostor za jahalno in vozno šolo v izmeri 5760 m². K vojašnici je sodilo še skladišče streliva s stražnico, ki se je nahajalo izven mesta, v Bohovi, v velikosti 1886 m² (PAM, UGRM, 688; Sapač & Lazarini, 2015, 535; Curk, 1991, 535–544; Skitek, 2017, 895).

Pri opisu konstrukcije posameznih poslopij bi se najprej ustavili pri podrobnejšem opisu obeh poslopij za moštvo. Prvo stavbo, katere zazidana ploskev je merila 889 m², so tvorili: podprtitličje, klet, nadprtitličje, 1. in 2. nadstropje ter podstrešje in je v dolžino merilo 66 metrov. Z izjemo obeh stranskih, po 13,34 metra dolgih pomolov, se je pod celotnim poslopjem razprostirala klet, kjer so se nahajali podprtitlični prostori, v katerih so bili eno večje in dve manjši skladišči za kurivo, štiri skladiščni prostori ter širok po dolžini vodeč hodnik, stopnišče ter betonirana greznica. V nadprtitličju je bil glavni vhod, stopnišče in široki hodnik, tri velike sobe za moštvo, ena manjša soba za lahko bolne vojake, pet manjših prostorov za računsko podčastnike in kovače za konje ter kadetsko, častniško, pisarno, pisarno zdravnika, rokodelsko delavnico, kuhinjo za vojake s pomivalnim prostorom, dve umivalnici ter stranišče, ki so ga tvorili predprostor, pisoarji in štiri „kloseti“ (stranišča). V 1. in 2. nadstropju so bili ob stopnišču in hodniku še štiri velike in dve manjši sobi za moštvo, pet manjših pisarn za podoficirje in rokodelce, dve umivalnici, kuhinja za moštvo s pomivalnico ter stranišče. Na podstrešju so bili ob stopnišču še trije veliki podstrešni prostori, kateri so bili ločeni z ognjevarnimi zidovi. Konstrukcijo stavbe je tvorilo masivno zidovje iz opeke. Iz kleti do podstrešja so se vzpenjale ravne stopnice iz granita s polnim zavitim zidom. Kletni strop je bil obokan iz opeke med železnimi nosilci v obliki dvojnega T. V nadstropjih pa so bili stropi iz lesenih brun, ki so bila vpeta med železne nosilce z ognjevarno sipino. Hodniki, stranišča in kuhinje so bili v vseh treh nadstropjih obokani z opeko, streha pa je bila pokrita z rezano opeko. Zidovi so bili ometani tako z notranje kot tudi z zunanje strani. Podprtitlični prostori so imeli betonska tla, tla prostorov v nadstropjih pa so bila iz mehkih lesenih desk, z izjemo stranišč, hodnikov in kuhinj, katerih tla je pokrival ploskovni tlak. Častniška pisarna in delovna soba zdravnika sta imeli na tleh trde deščice, ogrevali pa so ju z lončeno pečjo. V

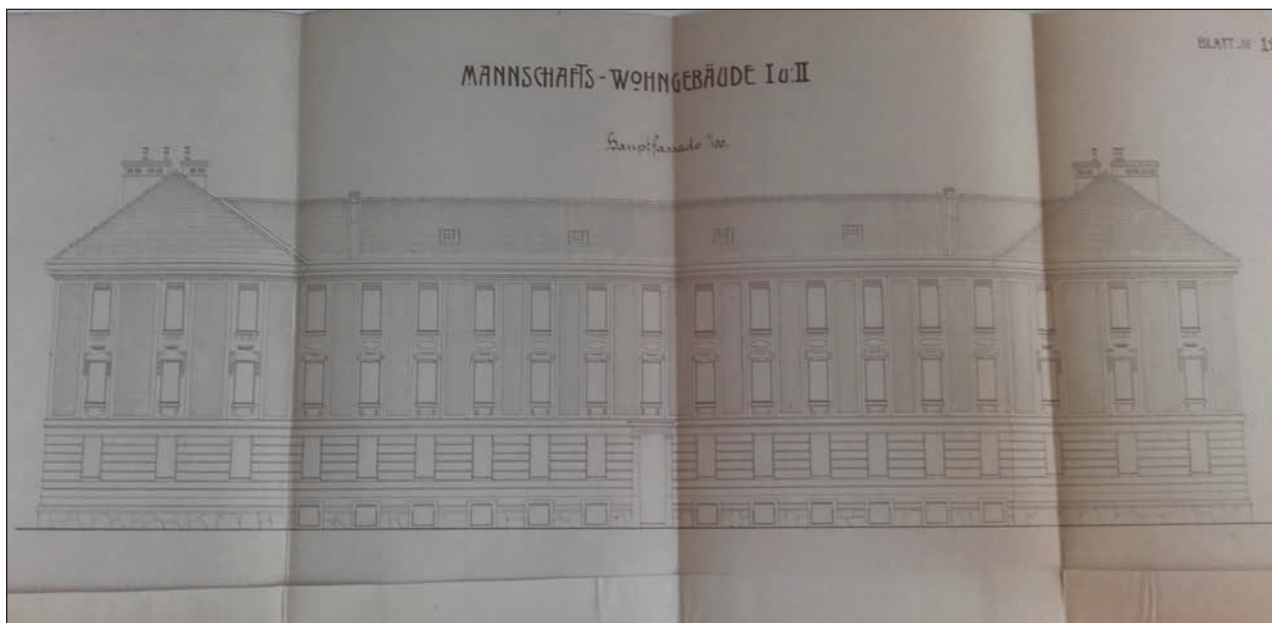
Slika 8: Načrt Mestne artilerijske vojašnice iz leta 1904. Pritličje stavbe za stanovanja in pisarne častnikov (PAM, UGRM, 688).

umivalnicah so bila umivalna korita iz betona, celotno poslopje pa je bilo opremljeno s plinovodno ter vodovodno in kanalizacijsko napeljavo. Prostore, razen že omenjenih, pa so ogrevali s pomočjo železnih peči (PAM, UGRM, 688).

Druga stavba za moštvo je bila glede dimenzij in strukture identična prvi, nekoliko drugačna pa je bila namembnost prostorov. V podprtljčju so bili: umivalnica za vojake, tri skladišča za kurjavo, dva skladišča, klet za zelenjavo in klet za vojaškega branjevca, kopalnica, ki so jo tvorili predprostor, oblačilnica, prostor za „prsno kopel“ in kurilnica ter stranišče in betonirana greznica. V nadprtljčju so bili ob glavnem in stranskem vhodu, stopnišču in širokem hodniku še: telovadnica in „borilnica“, soba za borilne rekvizite, orožarska soba z delavnico, soba za telovadno orodje, podčastniška soba, dve kadetski sobi, skladišče za živila, podčastniška soba za goste, manjša in večja točilnica, stanovanje za vojaškega branjevca s kuhinjo in tremi sobami, mizarska delavnica ter stranišče. V 1. nadstropju je bilo ob stopnišču in hodniku še šest velikih sob za moštvo, pet majhnih prostorov za častnike, podčastnike in rokodelske delavnice, kuhinja za moštvo s pomivalnico, dve umivalnici in stranišče. Podstrešje pa je bilo enako kot v prvem objektu. Prav tako je bila enaka konstrukcija objekta. Oprema je bila prav tako podobna, s tem, da je bil podzid obdan z Lovrenškim kamnom z opombo v oklepaju: „Lorenzer Bruchstein“. Podprtljčni prostori so imeli

betonska tla, tla v prostorih v drugih nadstropjih pa so bila iz mehkih desk, medtem ko so bila stranišča, hodniki, kuhinje in umivalnice tlakovane s smirkovimi ploščami. Kadetska soba in soba vojaškega prodajalca sta imeli tla iz trdih deščic in sta se ogrevali z lončenimi, ostali prostori pa z železnimi pečmi. K opremi umivalnic so sodila betonska korita z vodovodnimi pipami. Ob vodovodu in kanalizaciji pa je bila napeljana tudi plinska napeljava (PAM, UGRM, 688; Sapač & Lazarini, 2015, 535; Curk, 1991, 535–544; Skitek, 2017, 895).

V vojašnici je bila tudi pokrita jahalna šola, ki jo je tvorilo pritličje z jahalno šolo in stranskimi prostori v dolžini 67,05 metra z zazidalno ploskvijo 1544,60 m². Tvorili so jo naslednji elementi: glavni vhod, čakalnica za šest konj, učna soba, častniška soba, dva peronska prostora, shramba, stranišče in jahalni prostor dimenzij 22,50 x 50 metrov. Masivni zidovi stavbe so bili zgrajeni iz opeke, mejne stene pa so bile podprte s stebri. Strop nad čakalnico je bil obokan iz opeke z železnimi nosilci, drugi prostori pa so imeli strop iz lesenih brun z ognjevarnim posipom. Jahalnica je bila pokrita z dvokapno streho z železno konstrukcijo in pokrita s skrilačci. Tla v njej so bila pokrita z deset centimetri debele plasti žagovine, na katero je bila položena petnajst centimetrov visoka plast čistega gramoza. Vozna in topovska remiza sta bili dolgi 26,53 oziroma 23,70 metra in ju je tvoril en prostor. Tlakovani sta bili s kremenovim kamnom.

Slika 9: Načrt Mestne artilerijske vojašnice iz leta 1904. Stavba za nastanitev moštva, vojakov (PAM, UGRM, 688).

Štirje baterijski hlevi so bili sestavljeni iz pritličja, podstrešja in strehe. Zazidalna ploskev vsakega poslopja je obsegala 585,75 m², skupaj pa 2343 m². V osrednjem delu hleva sta bila dva hlevna prostora, s po 24 ločenimi stojišči za konje ter shrambami za sedla in oves. Na podstrešju pa so bila skladišča za seno in slamo. Sledi podroben opis opreme hleva, in sicer:

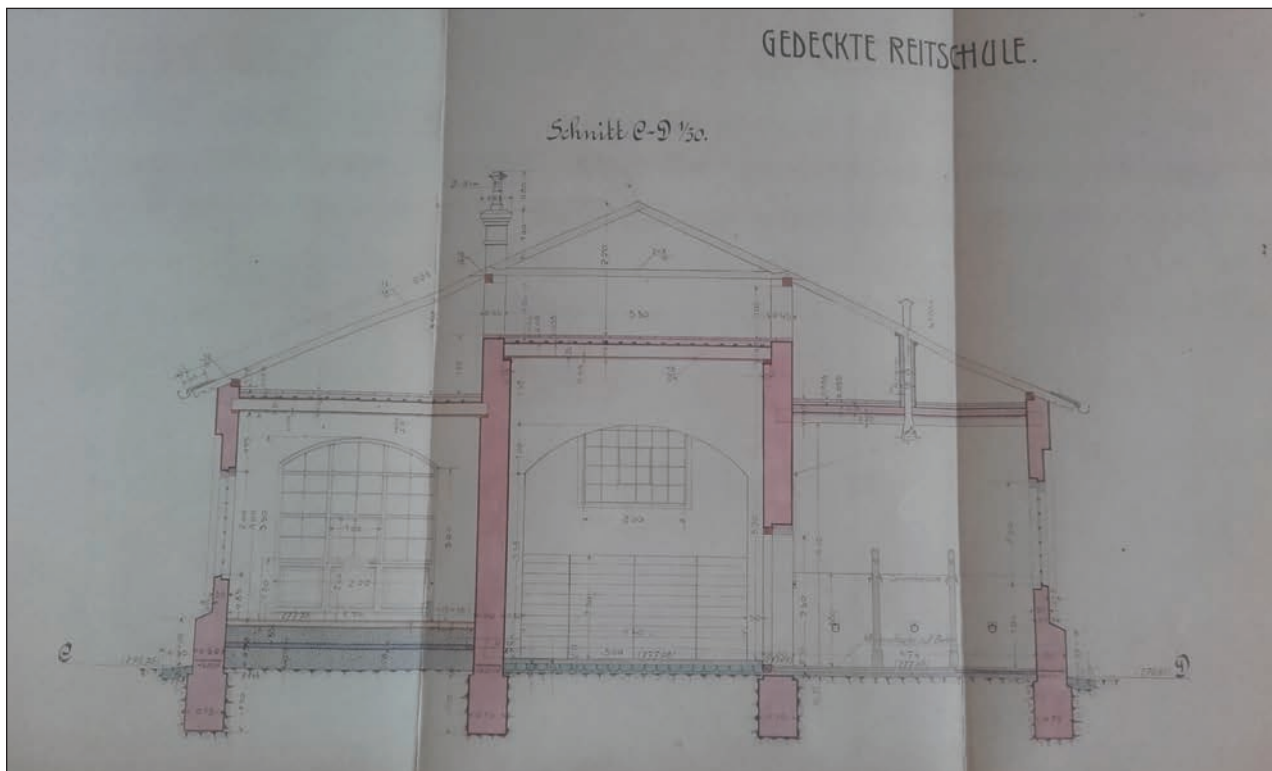
Vhodi v hlev so tlakovani s kremenovim kamnom, srednji hodniki s pridruženim odtokom za gnojnico imajo brezhiben s padcem opremljen ploščati tlak izborne kakovosti. Krmilna korita so napravljena iz emajliranega umetnega kamna, stoječi stebri in letveni drogi so iz lesa okovani z železom, konjska stojišča sama imajo ilovnata tla, hlevni prostori se zračijo z ventilacijami, vodečimi skozi streho in imajo železna okna (PAM, UGRM, 688).

V štabnem hlevu, ki je bil v drugi zgradbi, je bilo prostora za 18 konj, v hlevu za težko bolne konje za osem in v hlevu za sumljivo bolne konje za šest konj (PAM, UGRM, 688).

Poslopje, kjer so bila stanovanja in pisarne za častnike in katerega zazidalna plošča je merila 491 m², je imelo klet, pritličje, prvo nadstropje in podstrešje. V pritličju so se nahajali pisarne za upravno komisijo, pomočnikov poveljnika in njegovega pribočnika, tu so bili še hodnik in stranišče ter častniško stanovanje, ki je obsegalo kuhinjo, dve sobi, predprostor in stranišče. V prvem nadstropju je bilo stanovanje za stotnika, ki je obsegalo kuhinjo, tri sobe, shrambo, jedilno shrambo, pred sobo in stranišče. V tem nad-

stropju so bile še častniška, šolska in jedilna soba, stranska soba, knjižnična soba, častniška kuhinja in jedilnica ter stranišče. Kletni prostori so bili tlakovani s kremenovim kamnom, tla v pisarnah in stanovanjih so bila iz trdih deščic, v stranskih prostorih, kuhinjah in predsobah iz desk, v hodnikih in straniščih pa pokrita s „Terrazzo tlakom“, na podstrešju pa z opeko. Stanovanjsko poslopje za podčastnike, ki je imelo tako kot stavba za častnike, klet, pritličje, prvo nadstropje in podstrešje je imelo zazidalno ploščo v izmeri 315,20 m². V pritličju in v prvem nadstropju so bila po štiri podčastniška stanovanja, od teh po dve s sobo in kuhinjo, dve pa s predsobo, kuhinjo in sobo, v vseh pa je bilo stranišče „na vodo“. Stanovanja so imela lesena tla, hodniki in stranišča pa tla „Terrazzo“ nad betonom. Sobe so ogrevali z lončenimi pečmi, kuhinje pa so imele ločena ognjišča (PAM, UGRM, 688; Sapač & Lazarini, 2015, 535; Curk, 1991, 535–544; Skitek, 2017, 895).

K vojašnici je sodilo še skladišče streliva v Bohovi, ki je imelo stražnico in skladišče ter bilo obdano z leseno ograjo. V kolikor so bile vse zgradbe v vojašnici v popisu označene, da so bile v dobrem oziroma zadovoljujočem stanju, pa to ni veljalo za skladišče. Namreč stražarnica je bila popolnoma uničena in izropana, prav tako je izginila ograja. Samo skladišče streliva, katerega zazidalna plošča je merila 168,40 m², pa je bilo v dobrem stanju. Vsebovalo je en sam velik prostor za shranjevanje streliva. Zidovi so bili iz opeke, prosto postavljena dvokapna streha pa je bila prekrita z „eternitovim škrljem“. Celotno poslopje je bilo opremljeno s predpisanim strelovodom po „Franklinovem sistemu“ (PAM, UGRM, 688).

Slika 10: Načrt Mestne artilerijske vojašnice iz leta 1904. Poslopje pokrite jahalne šole (PAM, UGRM, 688).

MESTNA DOMOBRANSKA VOJAŠNICA - K. UND K. LANDWEHR KASERNE

Kompleks vojašnice je začel nastajati po letu 1863, ko je občina Maribor za časa župana Andreasa Tappeinerja odkupila opuščeni Kircherjev parni mlin ter zemljišče namenila vojaštvu (Mirnik, 2013, 61). Tako so sprva mlin, ki je bil na zahodnem delu zemljišča, prezidali in povečali, kasneje pa v letih od 1892 do 1895 ter od 1900 in do 1911 na njenem območju zgradili številna poslopja, ki so tvorila leta 1911 gradbeno zaključen vojašnični kompleks (Sapač & Lazarini, 2015, 535).

Zgrajena je bila na treh parcelnih številkah: 63, 195 in 194 v katastrski občini Grajska vrata, na zemljišču velikem 29.721 m², na katerem je bilo 15 poslopij, in sicer: dve pisarniški, dve za moštvo, dve skladišni, zapor, skladiščno in poslopje za moštvo, poslopje za moštvo s podčastniškimi stanovanji, šolsko in menažno, kuhinjsko poslopje, bolniško poslopje ter vozna remiza in mrtvašnica. Pisarniško poslopje je tvorilo pritličje, prvo nadstropje in podstrešje, v dolžino je merilo 19,50 metra ter stalo na zazidalni ploskvi 263 m². V kleti je bilo devet različno velikih kletnih prostorov, v prvem nadstropju so bili soba za inšpekcijskega častnika, blagajniška soba, trisobno stanovanje ter kuhinje in stranišče. V prvem nadstropju je bila velika predsoba ter pet pisarn in stranišče. Poslopje

za moštvo so sestavljali klet, pritličje, nadstropje in podstrešje, dolžine 70,40 metra s ploskvijo 993,60 m². Poslopje je bilo podkleteno v treh četrtinah celote. V pritličju sta bila dva velika prostora za moštvo, tri podčastniške sobe, šest sob za desetnike in obrtnike, umivalnica, kuhinja za moštvo in stranišče. V nadstropju so bile štiri velike in dve manjši sobi za moštvo, dve podčastniški sobi, marodna soba, dve umivalnici in stranišče. Na podstrešju so bili provizorično urejeni prostori s poševnimi zidovi, in sicer ena zelo velika soba za moštvo (29,20 metra dolžine), štiri velike sobe ter dve umivalnici in stranišče (PAM, UGRM, 688; Sapač & Lazarini, 2015, 535; Curk, 1991, 535–544; Skitek, 2017, 895).

Skladiščna prostora sta merila 329,20 oziroma 359,30 m². Imela sta zidove iz opeke z obojestranskim ometom, na sredini pa so bili betonski stebri, ki so nosili lesene podporne stebre, ki so podpirali dvokapno streho pokrito z opeko. Tla so bila cementna, okna lesena, z lesenimi, s pločevino zaščitene „oboknicami“, na katerih so bile mreže, okoli skladišč pa žična varnostna ograja. Zapor je imel pritličje, nadstropje in podstrešje, bil je dolg 25 metrov in je stal na ploskvi 361 m². V kleti so bili trije kletni prostori in greznica, v pritličju pa stražnica, dva skupna in šest posameznih zaporov, dva podčastniška zapora, shramba ter stranišče. V prvem nadstropju sta bili dve enosobni in eno dvosobno podčastniško stanovanje ter dve

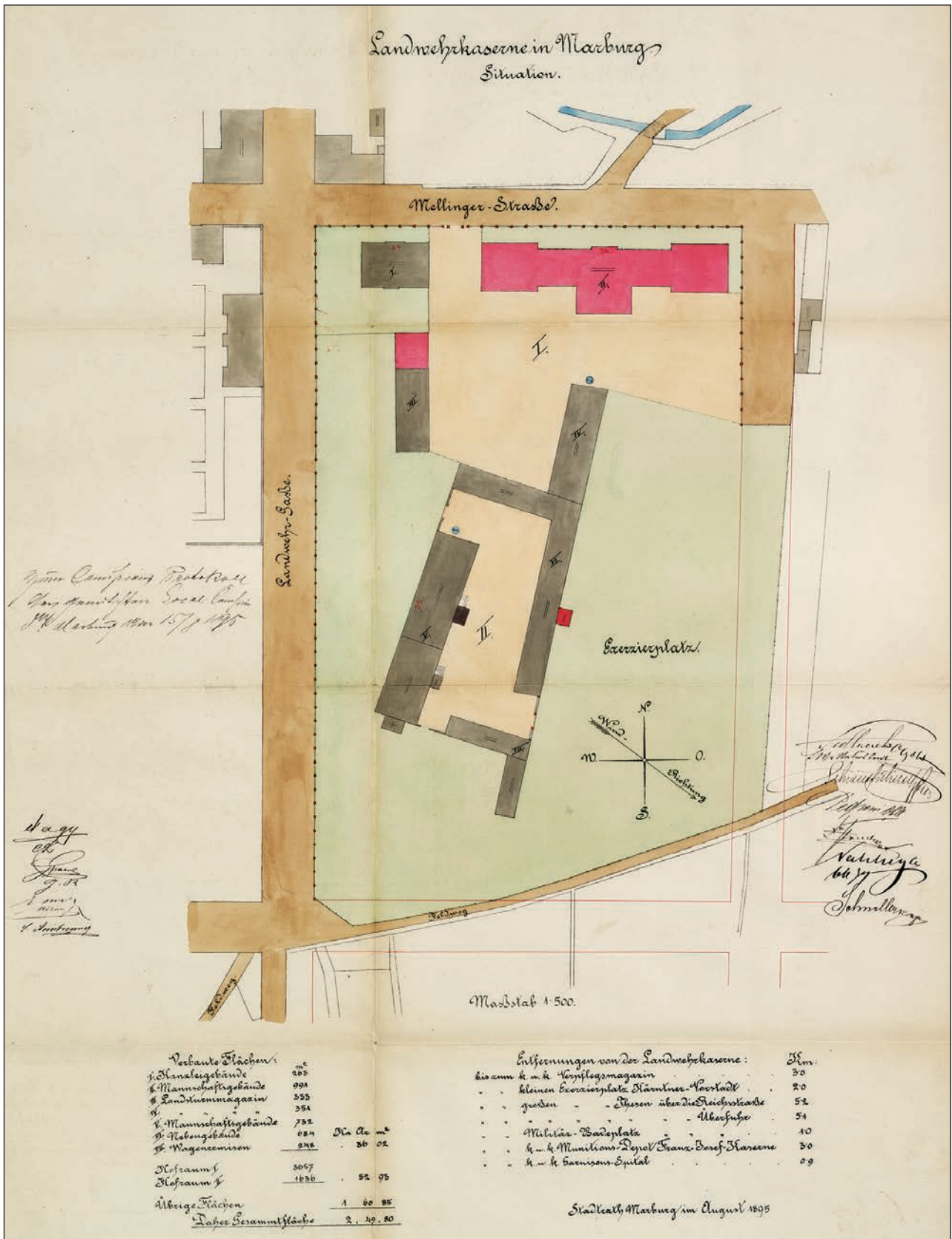

Slika 11: Mestna domobranska vojašnica, iz obdobja pred prvo svetovno vojno (PAM, ZFR, 15).

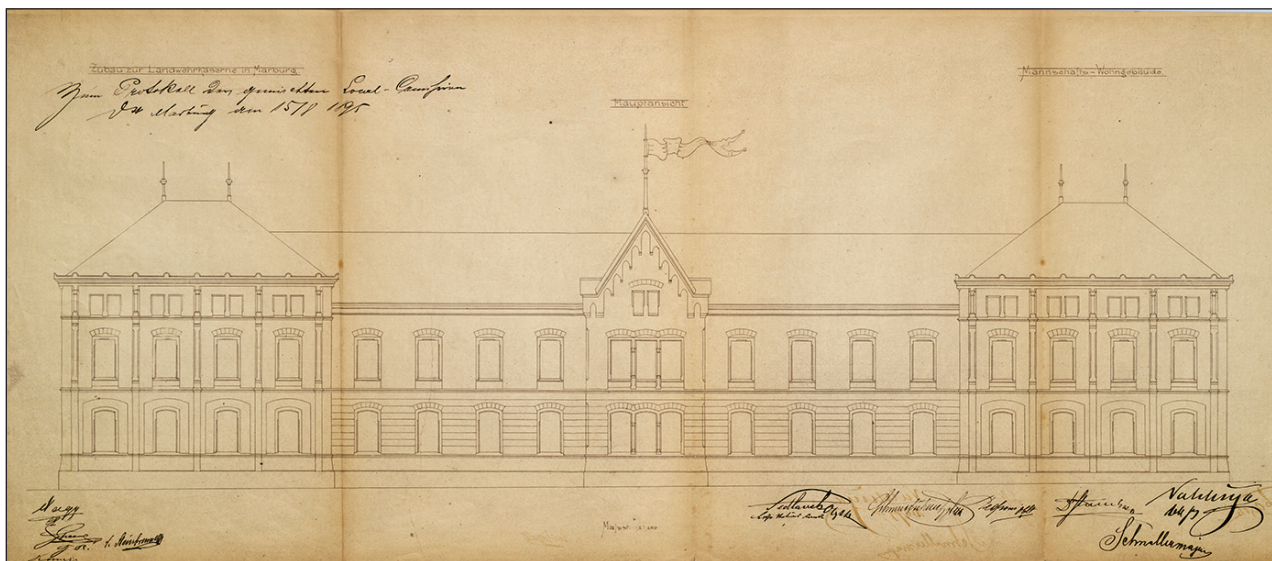
podčastniški sobi, shramba in stranišče. Podkleteno pisarniško poslopje je v pritličju in v dveh nadstropjih imelo vsako dve predsobi, sedem pisarn in stranišče ter bilo postavljeno na plošči 445,35 m². Skladiščno in poslopje za moštvo je v dolžino merilo 55,85 metra. V pritličju sta bili dve stopnišči ter manipulacijski prostor, tri velika in tri srednja ter eno majhno skladišče, mizarska delavnica in stranišče. Nadstropje so sestavljali trije veliki in deset manjših prostorov za moštvo ter dve podčastniški sobi. Stanovanjsko poslopje za moštvo in podčastnike je bilo sestavljeno iz dveh v topem kotu stikajočih se traktov s pritličjem, nadstropjem in podstrešjem, pri čemer je daljši trakt meril 58,14, krajši pa 37,52 metra, s skupno zazidalno ploskvijo 673,77 m². V objektu so bila stanovanja za podčastnike, kopalnice s tuši za moštvo, skladišča ter stranišča. Hlev sta sestavljala pritličje in podstrešje, v katerem sta bila veliki hlev za 12 konj in mali hlev za šest konj, shramba za sedla ter sobi za strežnika, na podstrešju pa je bila shramba za krmo. V šolskem in menajnem poslopiju s ploskvijo 288,50 m², so bili v pritličju velika knjižnica, velika soba za kandidate za častnike, kuhinja s pripravljalnico hrane, jedilnica, garderoba in stranišče. V nadstropju pa so bili velika jedilnica, sprejemnica, garderoba, pripravljalna soba, ki je bila z dvigalom za hrano povezana s pripravljalnico hrane v pritličju, in stranišče. Kuhinjsko poslopje

na zazidalni ploskvi 463,84 m² je bilo sestavljeno iz kleti, pritličja in prvega nadstropja, je v dolžino merilo 30 metrov. V kleti je bil prostor za kurjavo, skladišča za hrano ter betonirana greznica. V pritličju so bile tri velike kuhinje za moštvo in dve telovadnici, v nadstropju pa skladišče, stranišče in šest sob za podčastnike (PAM, UGRM, 688; Sapač & Lazarini, 2015, 535; Curk, 1991, 535–544; Skitek, 2017, 895).

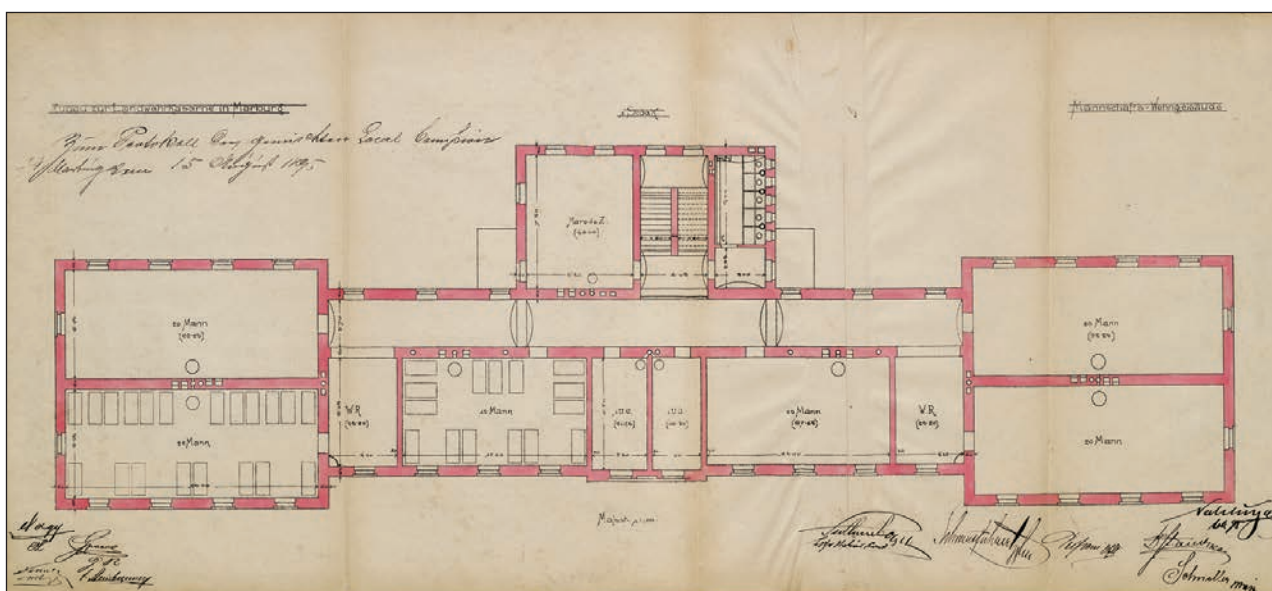
Poslopje za moštvo zgrajeno na zazidalni ploskvi v izmeri 1348,76 m² je bilo sestavljeno iz kleti, dveh nadstropij ter podstrešja in je v dolžino merilo 100,80 metra. V kleti so bila skladišča za kurjavo in hrano, velika kuhinja ter ločene kantine za moštvo (vojake), podčastnike in častnike. V pritličju, prvem in drugem nadstropju so bile po štiri velike in dve manjši sobi za moštvo, šolska soba, osem manjših prostorov za podčastnike in obrtnike ter dve umivalnici in dva stranišča. Marodno poslopje oziroma vojaška bolnišnica je bila sestavljena s kleti, pritličja, nadstropja in podstrešja na zazidalni ploskvi 399 metrov. V pritličju so bile sobe za glavnega zdravnika in drugega zdravnika, dve bolniški sobi za dva bolnika, skladišča, shrambe, kopalnica in kuhinja. V nadstropju pa so bile: dve sobi za po dva, ena za tri in ena za pet bolnikov, soba za štiri strežnike, podčastniška soba, kopalna soba in stranišče. V vozni remizi s tremi prostori velikosti 638,20 m² je bila tudi podkovna kovačnica. Mrtvašnica z eno mrliško vežo

12: Načrt Mestne domobranske vojašnice iz leta 1911. Razporeditev objektov (PAM, UGRM, 688).

Slika 13: Načrt Mestne domobranske vojašnice iz leta 1900. Poslopje za namestitev moštva, vojakov (PAM, UGRM, 688).

Slika 14: Načrt Mestne domobranske vojašnice iz leta 1900. Razmestitev prostorov v poslopiju za namestitev moštva, vojakov (PAM, UGRM, 688).

je merila 54,28 m². Konstrukcija in oprema prostorov pa je bila podobna kot pri artilerijski in pehotni vojašnici (PAM, UGRM, 688; Sapač & Lazarini, 2015, 535; Curk, 1991, 535–544; Skitek, 2017, 895).

MESTNA PEHOTNA VOJAŠNICA – K. UND K. INFANTERIE KASERNE

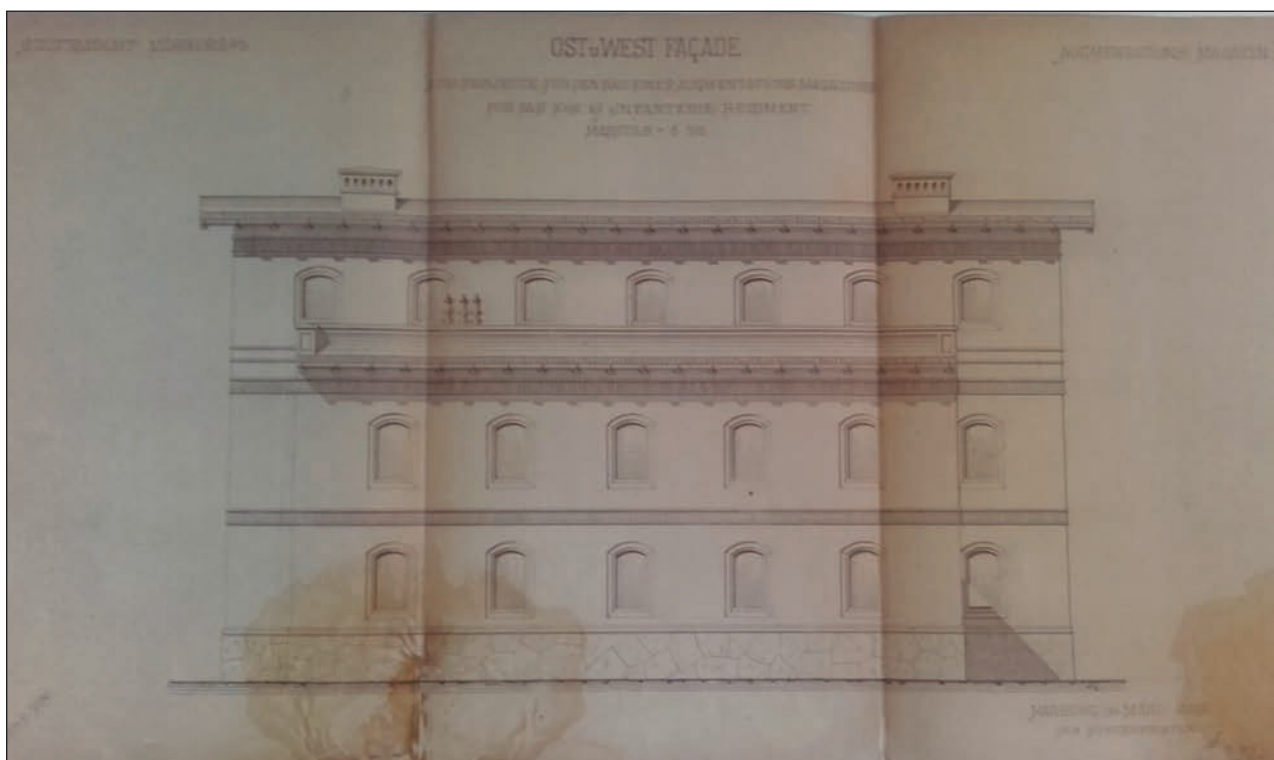
Kompleks vojašnice je nastal na pobudo mariborske mestne občine med letoma 1894 in 1903 po načrtih gradbenega inženirja in mariborskega župana

Alexandra Nagya in vodstvom stavbenika Rudolfa Kiffmanna. Najprej so leta 1894 zgradili enonadstropni častniški paviljon ter dve veliki dvonadstropni simetrično postavljeni nastanitveni stavbi za vojake s talnima ploskvama v obliki črke E. V času do leta 1903 so dogradili še skladišča in lope za vozove ter dvonadstropno živilsko skladišče, ki je bilo na južni strani kompleksa (Sapač & Lazarini, 2015, 534).

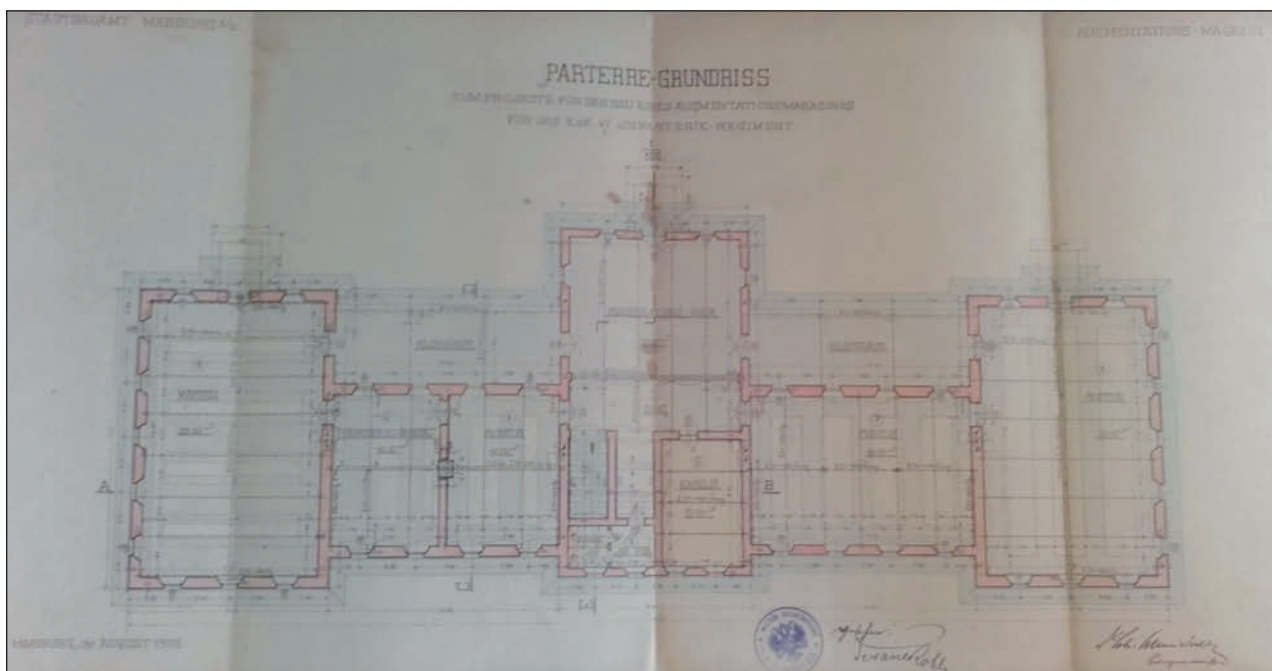
Zgrajena je bila na parcelni številki 254 v katastrski občini Sv. Magdalena na skupni površini 31.606 m². Sestavljale so jo naslednje zgradbe: dve poslopji za

Slika 15: Mestna pehotna vojašnica, iz obdobja pred prvo svetovno vojno (PAM, ZFR, 15).

Slika 16: Načrt Mestne pehotne vojašnice iz leta 1894. Vzhodno-zahodno pročelje glavnega skladišča (PAM, UGRM, 664).

Slika 17: Načrt Mestne pehotne vojašnice iz leta 1894. Načrt pritličja glavnega skladišča (PAM, UGRM, 664).

moštvo, podčastniško poslopje, hlev, baraka, častniško in šolsko poslopje, skladiščno poslopje in vozna remiza. Poslopji za moštvo sta bili zgrajeni na zazidalni ploskvi velikosti 898,60 m² in so ju sestavljali klet, pritličje, prvo in drugo nadstropje ter podstrešje in sta v dolžino merili 58,10 metra. V prvi so bila v pritličju soba za častnike in njihove pomočnike, stražnica, zapor za kadete in narednike, veliki zapor in sedem posameznih zaporov, nadalje kuhinja in jedilnica za moštvo ter ustrezni skladiščni prostori s stanovanjem, nato soba za zdravnika ter večja in manjša bolniška soba s stranišči. V drugi pa dve podčastniški sobi, skladišča s kuhinjo, pralnico, sušilnico, oblačilnico, „prsno kopalnico“ ter stanovanje za vojaškega branjevca, nato častniški in podčastniški gostinski lokal, gostinski in jedilni lokal za moštvo ter stranišče. V prvem in drugem nadstropju obeh poslopij so bile: štiri velike in štiri manjše sobe za moštvo, tri sobe za podčastnike, rokodelska delavnica, umivalnica in stranišče. V podčastniškem poslopju so bila štiri stanovanja, častniško in šolsko poslopje pa je imelo v pritličju veliko šolsko, jedilno sobo in kuhinjo za častnike, ustrezne shrambe in stranišča ter eno častniško stanovanje, v nadstropju pa še dve. Skladišče, ki je imelo zazidalno ploskev v velikosti 762,30 m², je bilo sestavljeno iz pritličja in prvega nadstropja z dolžino 57,80 metra ter srednje 10,40 metrov dolge stavbe, ki je imela zraven tega še drugo nadstropje.

V pritličju je bil manipulacijski prostor, dva prostora za čiščenje preprog in odej, velik prostor za orožje s posebnih zunanjim vhodom ter skladišče za konjsko

opremo in monturo. V nadstropju so bili prostori za konjsko opremo in za monture, v drugem pa je bilo skladišče za opremo potrebno za izvajanje vojaških vaj. Vozna remiza je bila dolga 32,90 in široka 21,90 metra. Konstrukcija in oprema prostorov je bila podobna artilerijski vojašnici (PAM, UGRM, 688; Sapač & Lazarini, 2015, 535; Curk, 1991, 535–544; Skitek, 2017, 895).

MARIBOR IN VOJAŠTVO MED PRVO SVETOVNO VOJNO

Sarajevski atentat 28. junija 1914 in ultimat Srbiji 23. julija ter delna (25. julija) in splošna mobilizacija (28. julija) moških od 21 do 42 let, ki je zajela tudi črnovojniško službo, so v javnosti povzročili ogorčenje in hkrati navdušenje ter pričakovanje hitrega konca vojne in slave, ki temu sledi (Hazemali, 2017, 176). Vojaki, ki so odhajali iz Maribora na fronto, so si okrasili vlake s cveticami in venci; kot so zapisali v *Straži* so „kaj radi imeli na vozovih slike presvitlega cesarja, za katerega so z navdušenjem šli na bojišče.“ V ta namen je tiskarna Sv. Cirila za vse vojaške vlake, ki so odhajali iz Maribora, darovala „umetne girlande in cvetlice“, ravnatelj tiskarne, dr. Jerovšek, pa je na lastne stroške kupil nad 30 slik „presvitlega cesarja“ in jih podaril navdušenim vojakom (*Straža*, 14. avgust 1914, 5).

Po mobilizaciji ob začetku vojne se je mobiliziranje za vojsko sposobnih moških nadaljevalo ves čas vojne. Tako se je „prebiranje črnovojnikov od 43. do 50. leta“ izvajalo v Celju od 29. julija do 10. avgusta,

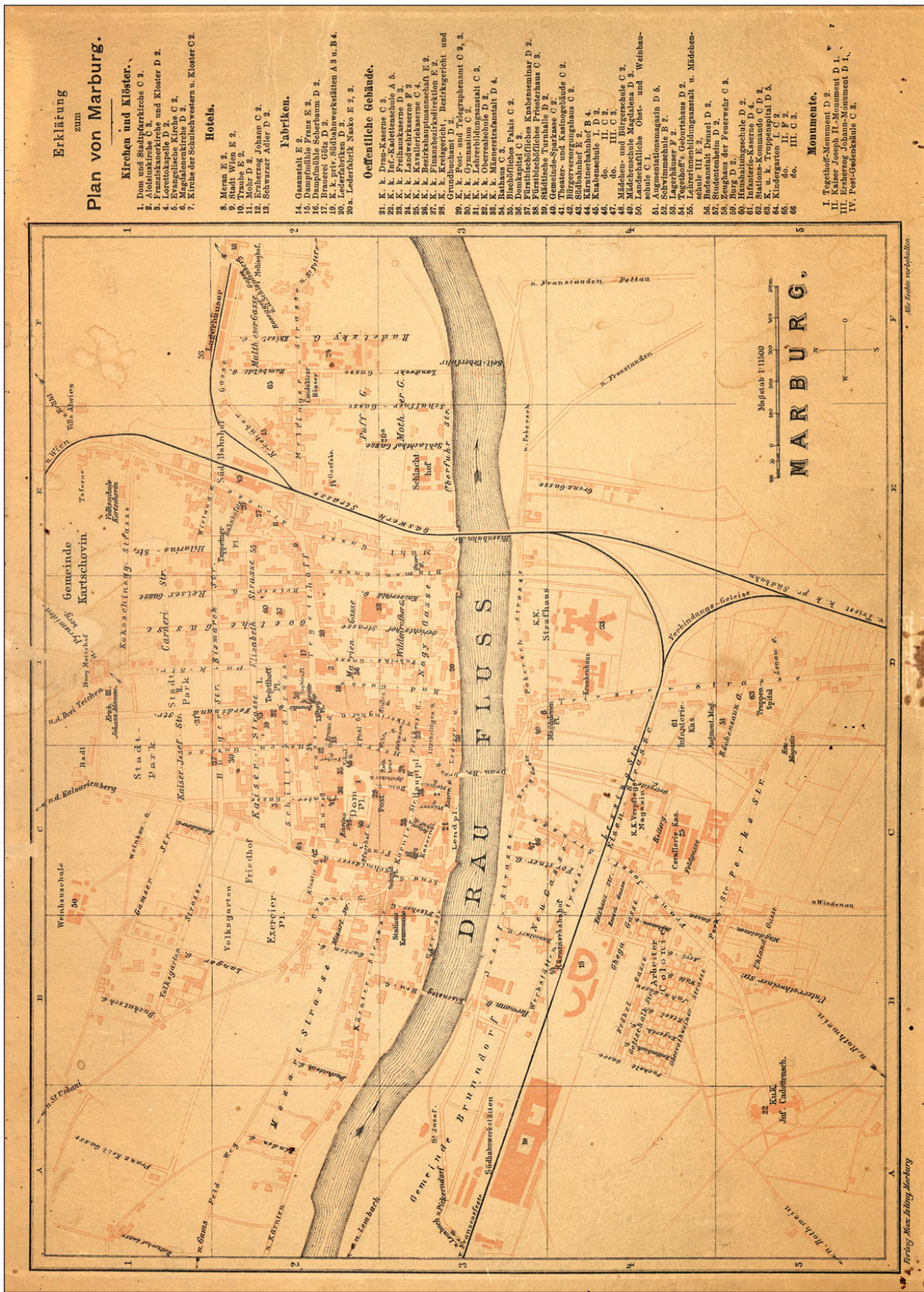
Slika 18: Nadvojvoda Evgen, poveljnik Poveljstva jugozahodne fronte v Mariboru pred sedežem poveljstva v Scherbaumovi vili leta 1915 (PAM, ZFR, 15).

v Mozirju 12. in 13. avgusta, v Hrastniku 15. avgusta, v Trbovljah 16. avgusta, v Brežicah od 18. do 20. avgusta, v Kozjem od 22. do 24. avgusta, v Sevnici 25. avgusta, v Konjicah 27. in 29. avgusta, v Rogatcu od 31. avgusta do 1. septembra, na Ptujju od 3. do 9. septembra, v Ormožu 11. in 12. septembra, v Ljutomeru od 14. do 17. septembra, v „Sovenjradecu“ od 19. do 23. septembra, v Velenju 25. septembra, v Nemškem Lonču od 12. do 19. avgusta, v Lipnici od 21. do 29. avgusta, v Radgoni od 31. avgusta do 4. septembra, v Mariboru od 6. do 13. septembra, v Slovenski Bistrici od 14. do 15. septembra, v Sv. Lenartu v Slovenskih Goricah 17. in 18. septembra in v Mariboru od 20. do 24. Septembra (Straža, 26. junij 1915, 3). Ob tem je bilo še „naknadno prebiranje črnovojaških zavezancev, pristojnih v Maribor“, in sicer rojstnih letnikov 1897–1866 25. julija, v Mariboru stanujočih tujcev nabornih letnikov 1880–1866 27. julija ob 8. uri zjutraj v dvorani Gabrinus, Schillerjeva cesta 29 (Straža, 26. maj 1916, 6).

Vpisovanje gojencev v kadetnice je kot pred tem potekalo tudi v vojnem času, in sicer sredi meseca

septembra. Kot pogoj za sprejem v prvi letnik se je zahtevalo, da je moral „prošnjik dovršiti štiri razrede kake srednje šole, avstrijske in hrvaške meščanske šole nimajo iste veljave kot srednje. Gojencem nenemške narodnosti je dovoljeno, da smejo napraviti sprejemni izpit tudi v svojem materinem jeziku“. Prošnje za sprejem je bilo potrebno vložiti do 20. julija. V kadetnice niso bili sprejeti tisti, ki so že bili „asentirani, kakor tudi črnovojniški zavezanci“ (Straža, 9. april 1915, 4).

V vojašnicah in vadiščih v mestu so potekala urjenja in usposabljanja enot, ki so bile namenjene na fronte oziroma so se z njih vračale. Tako so na „tezenskem vežbališču izvedli zaprisego vojaštva v obeh deželnih jezikih“; sveto mašo in nagovor pred prisego je imel „prevzvišeni gospod knezoškofo“, hkrati pa so posameznim častnikom in vojakom razdelili odlikovanja (Straža, 5. marec 1915, 4; prim. Ščavničar, 2018). Častniki, ki so se bolni ali ranjeni vrnili z bojišča in se zaradi zdravljenja oziroma dopusta nahajali v Mariboru in okolici, so se morali redno javljati na mestnem vojaškem „postajenačelstvu“, Schmidplatz

Slika 19: Načrt mesta Maribor okrog leta 1905. Vojašnice so v legendi in na načrtu označene s številkami od 21 do 25 (PAM, ZKZ, 1804).

štev. 1. Če se zaradi zdravstvenega stanja niso mogli javiti osebno, so morali dostaviti vojaško zdravniško spričevalo (Straža, 18. januar 1915, 3; prim. Ščavničar, 2018).

Največjo spremembo na vojaškem področju pa je za mesto pomenila namestitev poveljstva jugozahodne fronte. Po vstopu Kraljevine Italije v vojno je bil v Mariboru, od maja leta 1915 do marca leta 1916 in nato še v letu 1917 in to od marca do novembra, sedež poveljstva fronte proti le-tej. Naloga poveljstva, ki je v poveljniški liniji vojske poveljevalo armadam na zahodnem bojišču, je bila koordinacija bojnih aktivnosti ter oskrba le-tega, od logistične do napotitve nadomestnega moštva za v vojni ranjene ali ubite vojake. Ob tem je imelo, na osnovi obsežnih političnih pristojnosti, pooblastila za ohranjanje reda in miru v zaledju fronte. Njegovo območje odgovornosti in pristojnosti je bilo izredno obsežno, saj je segalo od tromeje med Švico, Italijo in Avstro-Ogrsko do izliva reke Timav v Jadransko morje in s tem postalo eden od najpomembnejših, ne samo vojaških poveljstev na slovenskem ozemlju, ampak je bilo tudi pomembna notranje politična ustanova. S sedežem poveljstva, ki je štelo okoli 300 pripadnikov, je Maribor postal eno najpomembnejših mest v monarhiji (Rahten, 2017, 977; Antoličič, 2018, 119–133; Bizjak, 2017, 863; Grafenauer, 2017, 890, 892–893; Antoličič, 2017, 911, 913–914; Torkar & Kuhar, 2018, 44–52; Ščavničar, 2018, 661–685).

S tem je moralo mesto zraven vojaštva, ki je skozi mesto odhajalo na fronte oziroma prihajalo z njih, poskrbeti tudi za nastanitev in oskrbo delovanja poveljstva jugozahodne fronte. Mariborsko županstvo je v januarju in tudi kasneje razglasilo, da

bo tekom meseca januarja in februarja 1915 prišlo v Maribor večje število častnikov in vojaštva, kateremu bo treba poskrbeti primernih prostorov. Ker je za nastanjanje moštva že itak poskrbljeno, bo treba nastaniti le še častnike in njih sluge. Ker so razni hoteli in gostilne v Mariboru že itak prenapolnjeni z vojaštvom, se bo moralo nastaniti častnike in njih sluge v zasebnih stanovanjih v hišah mariborskih meščanov, katerim je županstvo že dostavilo tozadevna obvestila. Dolžnost hišnih gospodarjev je, da pravočasno skrbijo za primerno nastanjanje

častnikov in njih slug, da se sporazumijo s strankami hiš in da ne bo nobenih tozadevnih nedostatkov pri nastanjenju, na kar se pravočasno opozarja (Straža, 25. januar 1915, 4).

Obstoječe vojašnice zaradi prenatrpanosti z vojaškimi enotami niso bile sposobne, pa tudi ne ustrezno opremljene, da bi lahko vanje namestili tako pomemben vojaško politični organ, kot je bilo poveljstvo jugozahodne fronte, zato so za delovanje le-tega v mestu dodelili tudi nekatere civilne stavbe, ki so se s tem spremenile v vojaške objekte. Tako je Scherbaumova vila (danes Muzej narodne osvoboditve) ob mestnem parku postala sedež poveljstva, stavba današnje Prve gimnazije je služila za nastanitev operativnega dela poveljstva, dvorana Pivovarne Götz (danes Unionska dvorana) pa je postala častniška jedilnica. Kot je razvidno iz zgornjega sporočila mestnega županstva, je poveljstvo za nastanitev svojih pripadnikov najelo tudi druga poslopja v mestu, ki je tako samo po sebi postalo neke vrste vojašnica, ki je dodobra spremenila njegovo podobo in utrip, saj je Poveljstvo s svojo prisotnostjo močno vplivalo na vsakdanje življenje številnih meščanov (Antoličič, 2018, 119–133; Torkar & Kuhar, 2018, 44–52).

ZAKLJUČEK

Od srede 19. stoletja pa do prve svetovne vojne je Maribor postal eno največjih vojaških središč v tem delu monarhije. Vzroke za to gre na eni strani iskati v njegovi osrednji strateški legi ob Južni železnici, na drugi pa velik interes mestnih oblasti za to, da bi državne oblasti v mestu gradile večje infrastrukturne objekte. Od izgradnje le-te si niso obetali samo kratkoročnih dobičkov mestnih gospodarskih subjektov, ki so bili načrtovalci in izvajalci gradnje vojaških kompleksov, ampak jih je vodila misel na dolgoročne dobiti od namestitve vojaštva v mestu, ki so izhajale iz sodelovanja pri oskrbi vojašnic in vojakov z najrazličnejšimi dobrinami. Mesto je tako tudi po zaslugi izgradnje obsežne vojaške infrastrukture doživljalo urbanistični in gospodarski razcvet. S tem, ko je med prvo svetovno vojno ob vseh drugih enotah v njem mesto postalo še sedež poveljstva jugozahodne fronte, spremeni svoj značaj in postane samo po sebi neke vrste vojašnica.

MARIBOR MILITARY INFRASTRUCTURE FROM THE MIDDLE OF THE 19TH CENTURY TO THE END OF THE FIRST WORLD WAR

Tomaž KLADNIK

Slovenian Armed Forces, Engelsova 15, Kadetnica, 2111 Maribor, Slovenia
e-mail: tomaz.kladnik@mors.si

SUMMARY

Based on the study of archival sources and scholarly literature, the paper discusses the urban development of the city of Maribor, specifically the construction and development of military infrastructure and its impact on the development of the city and the economic and daily life on the Slovenian territory until the end of the First World War. With the construction of the Southern Railway and its arrival in the city in 1846, Maribor, with its location as the centre of modern imperial transport routes, gained an important military-strategic role, with exceptional economic and transport development opportunities. It soon had the largest military infrastructure in this part of Austria-Hungary. The First World War placed Maribor at the heart of military and political developments, as the city became the headquarters of the Southwestern Front Command.

Keywords: Maribor, military infrastructure, economic development, military life, Slovenian territory, Austria-Hungary

VIRI IN LITERATURA

PAM, MOM – Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), fond Mestna občina Maribor (MOM).

PAM, UGRM – PAM, fond Uprava za gradnje in regulacijo Maribor, 1840–1963 (UGRM).

PAM, ZFR – PAM, fond Zbirka fotografij in razglednic (ZFR).

PAM, ZKZ – PAM, fond Zbirka kart in zemljevidov (ZKZ).

NGON – Novice gospodarske, obrtniške in narodne. Ljubljana, 1856–1902.

Straža – Maribor, 1909–1920.

Antoličič, G. (2017): Avstro-ogrška vojska v senci vstopa Italije v prvo svetovno vojno. *Acta Histriae*, 25, 4, 899–918.

Antoličič, G. (2018): Maribor in poveljstvo jugovzhodne fronte med prvo svetovno vojno. Doktorska disertacija, Univerza v Mariboru.

Bele, M. & T. Ravnikar (2017): Othmar Reiser, mariborski župan v letih 1850–1861. *Studia Historica Slovenica*, 17, 3, 741–760.

Bizjak, M. (2017): Vojni načrti Kraljevine Italije proti Avstro-Ogrski do vstopa v prvo svetovno vojno. *Acta Histriae*, 25, 4, 863–882.

Curk, J. (1991): Urbana zgodovina Maribora. Maribor skoti čas. Maribor, Obzorja.

Curk, J. (1999): Dr. Rudolf Gustav Puff in njegov mariborski čas. Rudolf Gustav Puff, Maribor. Maribor, Obzorja.

Friš, D. (2018): Maribor po prevratu in vladni komisar dr. Josip Leskovar. *Studia Historica Slovenica*, 18, 1, 191–216.

Grafenauer, D. (2017): Centralne sile ter vstop Italije v prvo svetovno vojno: v luči korespondence med avstro-ogrskim in nemškimi generalštabom. *Acta Histriae*, 25, 4, 883–898.

Hartman, B. (2010): Zgodovinski oris. Kadetnica. Maribor, Defensor.

Hazemali, D. (2017): The Battle of Galicia: The Disintegration of the Austro-Hungarian Land Forces on the Eastern Front in the First World War, With Special Emphasis on the Role of the Graz's III Corps and Slovenian Soldiers. *Studia Historica Slovenica*, 17, 1, 161–196.

Hozjan, A. (2017): Manj znano in neznano o rodbini, zasebnosti in karierni poti mariborskega župana Andreasa Tappeinerja. Ob 150. obletnici njegove smrti (1868–2018). *Studia Historica Slovenica*, 17, 3, 761–800.

Jenuš, G. (2017): ‚Ljubi Bog, kako varovati, česar ni; saj vendar pri vseh koncih in krajih sili v Mariboru slovenski značaj na dan!‘: Johann Schmiderer – zadnji župan avstrijske dobe. *Studia Historica Slovenica*, 17, 3, 901–927.

Maver, A. & T. Ravnikar (2017): Ein echter deutscher Biedermann: Matthäus Reiser in njegovo županovanje v Mariboru. *Studia Historica Slovenica*, 17, 3, 819–836.

Mirnik, R. (2013): Življenje in delo mariborskega župana Andreasa Tappeinerja (1810–1868). *Studia Historica Slovenica*, 13, 1, 47–74.

Sapač, I. & F. Lazarini (2015): Arhitektura 19. stoletja na Slovenskem. Ljubljana, Muzej za arhitekturo in oblikovanje.

Skitek, V. (2017): Aleksander Nagy – župan mestne občine Maribor na prelomu iz 19. v 20. stoletje. *Studia Historica Slovenica*, 17, 2, 889–896.

Ščavničar, D. (2018): Pravice in dolžnosti vojaka v prvi svetovni vojni. *Studia Historica Slovenica*, 18, 3, 661–685.

Puff, R. (1856a): Das k. k. Kadeten Instituts Gebäude in Marburg. *Der Aumerksame [Priloga Grätzer Zeitung. Graz]*, 69, 88, 350–351.

Puff, R. (1856b): Das k. k. Kadeten Instituts Gebäude in Marburg. *Der Aumerksame [Priloga Grätzer Zeitung. Graz]*, 69, 93, 370–371.

Radovanovič, S. (2005): Mariborske ulice. Maribor, Kapital.

Radovanovič, S. (2007): Ponovno doma. Maribor, S. Radovanovič.

Rahten, A. (2017): Slovenska politika od sarajevskega atentata do vstopa Italije v vojno. *Acta Histriae*, 25, 4, 977–992.

Torkar, B. & M. Kuhar (2018): Zadnja bitka na Soči 1917. Celovec, Mohorjeva.

Veliki slovar tujk (2002): Ljubljana, Cankarjeva založba.